

Чернівецький обласний краєзнавчий музей

ЩОРІЧНИК
Випуск 9

**ЩОРІЧНИК
ЧЕРНІВЕЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

**Y E A R B O O K
OF THE CHERNIVTSI REGIONAL MUSEUM**

CHERNIVTSI REGIONAL COUNCIL
CHERNIVTSI REGIONAL STATE ADMINISTRATION
Department of Culture
CHERNIVTSI REGIONAL MUSEUM

**YEARBOOK
OF THE CHERNIVTSI REGIONAL
MUSEUM**

Issue 9 (2024)

Edited by
O. V. Rotar

Chernivtsi, «Druk Art», 2024

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
Управління культури
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

ЩОРІЧНИК
ЧЕРНІВЕЦЬКОГО ОБЛАСНОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Випуск 9 (2024)

Відповідальний редактор
О. В. Ротар

Чернівці, «Друк Арт», 2024

УДК 069:908(477.85)(084)
Щ92

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Чернівецького обласного краєзнавчого музею
(протокол № 4 від 12 липня 2024 р.)*

Голова редакційної колегії: О. В. Ротар

Члени редакційної колегії: К. В. Валявська, *канд. іст. наук*; В. А. Вознюк, *М. В. Глібіщук, канд. іст. наук*; О. В. Добржанський, *докт. іст. наук, професор*; О. Г. Драгомирецька, *М. В. Ільків, канд. іст. наук*; Л. В. Колодій, *Ю. М. Микосянчик, Т. В. Мінаєва, канд. іст. наук*; Т. Д. Никирса, *канд. біол. наук*; О. В. Пелех; І. А. Піддубний, *докт. іст. наук, доцент*; Т. І. П'ятничук, *канд. іст. наук*; І. В. Скільський, *канд. біол. наук*; Г. М. Скорейко, *канд. іст. наук, доцент*; Н. А. Смірнов, *канд. біол. наук*; А. В. Федорук, *канд. іст. наук, доцент*; Н. М. Холодницька, *І. І. Чорней, докт. біол. наук, професор*.

Щорічник Чернівецького обласного краєзнавчого музею / відп. ред.
Щ92 О. В. Ротар. – Чернівці : Друк Арт, 2024. – Вип. 9 (2024). – 480 с.
ISBN 978-617-8129-73-6

До даного випуску увійшли статті й повідомлення співробітників Чернівецького обласного краєзнавчого музею та інших наукових установ. Опубліковано дослідження з історії, археології та народознавства. Надруковано матеріали, присвячені літературі, мистецтву і музейній справі. Окремими розділами представлені відомі персоналії та природа нашого краю.

Видання розраховане на співробітників наукових установ, працівників освітніх закладів, здобувачів освіти та краєзнавців.

УДК 069:908(477.85)(084)

ISBN 978-617-8129-73-6

© Колектив авторів, 2024
© ТОВ «Друк Арт», 2024

АРХЕОЛОГІЯ

Микола ІЛЬКІВ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ В 2018-2021 РОКАХ

Хотинська фортеця – пам'ятка архітектури національного значення (охоронний № 803). Її вагома історична значущість у минулому регіону та країни загалом, чудово збережені автентичні архітектурні об'єкти епохи Середньовіччя та Нового часу принципово посилюють і доповнюють археологічні старожитності. Це низка об'єктів та окремих знахідок, пов'язаних з функціонуванням та багатовіковою еволюцією укріплень на цьому місці з рубежу X-XI й до середини XIX ст., а також більш ранніх епох.

Повномасштабні археологічні дослідження Хотинської фортеці розпочалися після Другої світової війни. Так, за результатами попередніх розвідок відомий вітчизняний археолог Б. О. Тимошук у 1961, 1962, 1964 і 1967 рр. очолював у Хотині археологічну експедицію Чернівецького державного університету та Чернівецького краєзнавчого музею. За результатами досліджень він вперше виділив етапи зведення і функціонування укріплень, реконструювавши в загальних рисах тисячолітню історію твердині [37; 38, с. 96-97]. У 2002 р. археологічні дослідження Хотинської фортеці були поновлені експедицією Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича та Чернівецької філії «ОАСУ» Інституту археології НАН України під керівництвом С. В. Пивоварова (2004-2011 рр.) [29; 23; 30; 32; 28, с. 22-26; 27], Ю. В. Мисько (2012 р.) [25] й автора (2013-2019, 2021 рр.) [11-17; 1; 31]. Зокрема у 2018-2019 рр. з ініціативи та за сприяння ДІАЗ «Хотинська фортеця» розкопки проводилися насамперед у районі руїн мечеті в південній частині т. зв. Нової фортеці (рис. 1 і 2). З огляду на потребу проведення консерваційно-реставраційних робіт на цьому об'єкті, було вирішено перевірити, чи всі рештки мечеті були розкопані в 2004-2006 рр., чи, як припускав на основі зображень на давніх планах О. В. Сандуляк, культова будівля за своєю площею була значно більшою, ніж досліджені на той момент руїни підвальних приміщень. Незначна частина матеріалів з досліджень останніх років опублікована [9; 5; 18, с. 14-16; 10; 21; 8; 22], тоді як переважна більшість залишалася не введеною в науковий обіг.

У 2018 р. від південно-східного кута видимих на поверхні руїн мечеті, на рівні та паралельно до її східної стіни, було закладено траншею шириною 1 м. Із глибини 0,3 м було зафіксовано ряди кам'яної кладки з тесаних блоків, що не в'язалася зі стіною, яка йде у східному напрямку і є, відповідно, більш пізньою. Отже, майже зразу стало зрозуміло, що початкові розміри мечеті валіде-султан справді є більшими, ніж вважалося раніше (рис. 1).

Під час продовження траншеї в південному напрямку із відстані 2 м від кута проявилася вапняна стяжка на рівні третього ряду вцілілої кам'яної кладки (глибина – 1,0 м). Стяжка з великими брилами рваного каменю примикає до кладки і теж є, такими чином, більш пізньою.

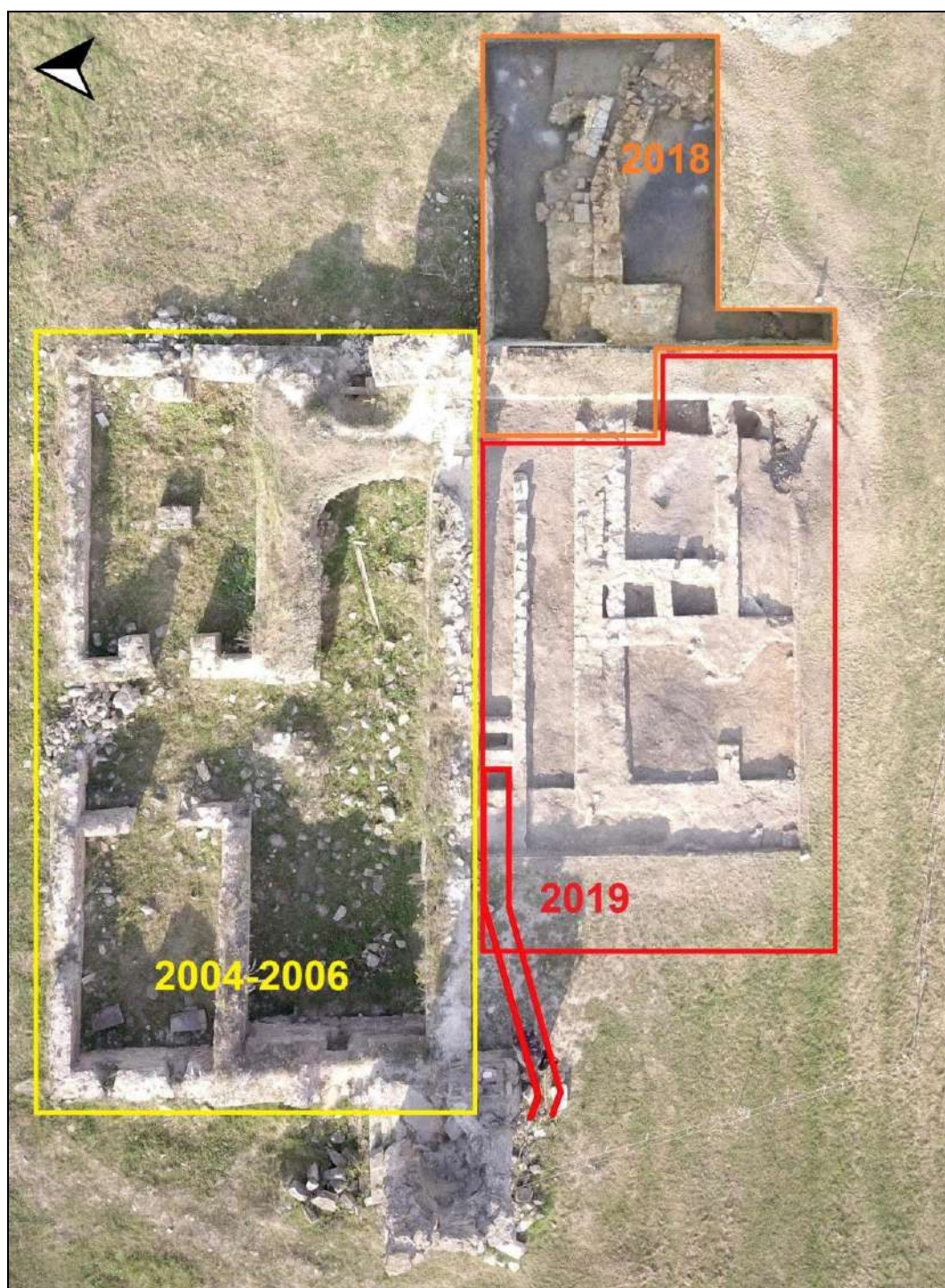

Рис. 1. Ситуаційний план розкопаних решток мечеті
валіде-султан на аерофотознімку.

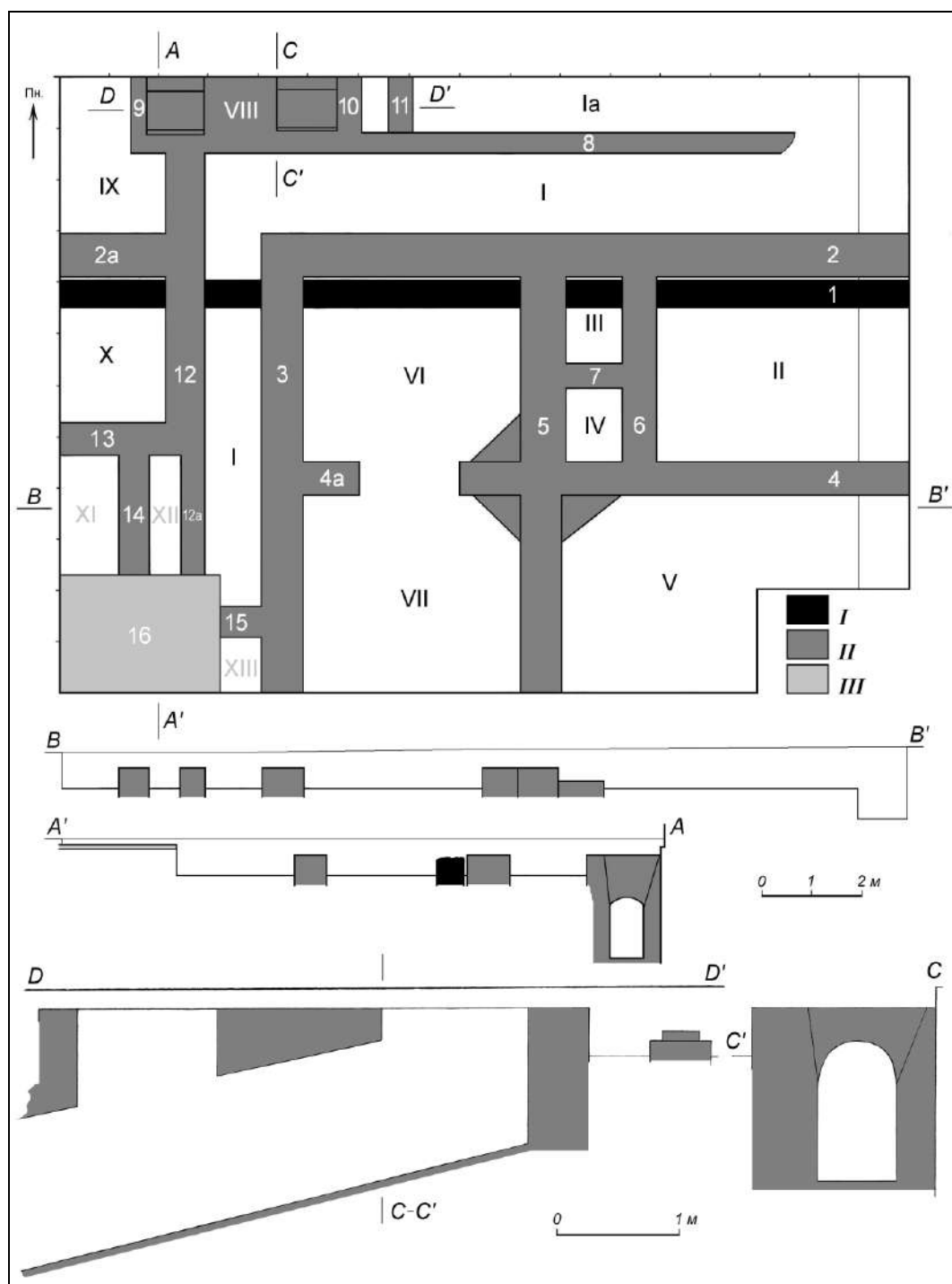

Рис. 2. План і профілі мурувань південної частини мечеті за результатами досліджень 2019 р.

Для фіксації нововиявленої ділянки східної стіни мечеті траншею поступово було продовжено в південному напрямку на відстань 10,5 м, а з метою вивчення абсолютно нової частини архітектурної споруди у вигляді стяжки поступово розширено у східному напрямку в розкоп завдовжки 10 м (рис. 1).

У процесі подальшого дослідження шляхом поступового поглиблення розкопу, в т. ч. й з метою нівелювання поверхні для стоку води атмосферних опадів було з'ясовано нові моменти. Елемент будівлі, який проявився в розвідковій траншеї у своїй верхній частині у вигляді стяжки, виявився потужною стіною завширшки 2,35 м, основа якої залягає на глибині 1,90 м. З північного та південного боків її обмежували ряди кладки з необтесаних брил каменю, простір між якими було забутовано вапняно-кам'яною сумішшю з біло-жовтим відтінком. Так, з північного боку вціліло два нижніх ряди, а з південного – розчищено кладку на верхньому рівні.

Над стіною в західній частині, тобто вздовж східної стіни мечеті, конструкцію було розширено на відстань до 4,25 м з півночі на південь та 2,05 м східніше, в результаті чого утворилася масивна платформа. Її південна частина залягає на глибині 1,0-1,45 м й має вигляд трьох рядів ідентичної кладки. Всередині вапняно-кам'яної забутовки присутні сліди дерев'яного армування у вигляді порожнин-відбитків поперечних прямокутних плах завширшки 0,1-0,15 м. Ймовірно, саме ця частина культової споруди відображена у вигляді прямокутного виступу від східної стіни на деяких планах Хотинської фортеці XVIII ст. (наприклад, рис. 11: 1).

Монолітна кам'яна стіна шириною 2,35 м продовжується у східному напрямку на відстань 5 м, після чого тесані блоки облицювання з південної сторони стіни (ширина – 0,9 м) під тупим кутом повертають у південно-східному напрямку (рис. 1). Однак на цій ділянці на рівні розкриття кам'яні блоки вже ледь зміщені, розсунулися, а місця тріщин заповнилися ґрунтом.

У південно-східному куті розкопу камені кладки впираються в кутову частину об'єкта, який за функціональним призначенням попередньо можна віднести до категорії гідротехнічних. Його рештки, з огляду на природний ухил поверхні землі, залягають фактично під сучасним дерном. Від них розчищено тільки три тесаних кам'яних блоки. Верхній із них, розколотий на три нерівні частини, має довжину 1,56 м (первинно, якщо не враховувати тріщини – близько 1,475 м) при ширині 0,455 м і висоті – 0,255 м. Один з його торців лежить на іншому тесаному камені, формуючи разом північний кут об'єкта. Довжина нижнього каменя становить 0,655 м, висота – теж 0,255 м, ширина на південно-східному торці – 0,3 м. За допомогою залізної П-подібної скоби (20,5×3×1 см) останній блок торцем кріпиться на тому ж рівні до аналогічного в даній частині тесаного каменю. У прорізаних для скоби пазах обох блоків простежуються сліди свинцю, залитого для міцнішої фіксації й, можливо, вберігання металу від корозії. Максимальна вціліла ширина останнього блоку – 0,51 м. Блоки залягають вздовж однієї лінії. Внутрішні площини двох нижніх блоків описують дугу – вигин висотою 0,14 м на відстані 0,8 м. Весь внутрішній простір, а також найближчий периметр ззовні, – заповнені (навмисно?) камінням різних розмірів (у середньому приблизно 0,1-0,2 м) і ґрунтом.

За 0,19 м від південно-західного краю першого (верхнього) блоку виявлено розчавлені дві керамічні водопровідні труби, встановлені вертикально і зафіксовані вапняним розчином із піском і камінням. У них характерно оформлені краї (потовщені чи завужені) для входження кінців труб одна в одну. Зовнішній діаметр першої труби дорівнює близько 0,15-0,16 м, тоді як внутрішній діаметр другої труби – приблизно 0,11-0,12 м. Розвал ще однієї труби зафіксовано за 0,5 м північніше від першої з труб, але вони залягали в чорному суглинковому ґрунті, а не були на рівні розкриття зафіксовані вапняним розчином.

Можливо, з цим об'єктом пов'язана кладка з рваного каменю (близько 0,1-0,2 м завбільшки) на вапняній основі, виявлена в кінцевій південній частині первинної траншеї (рис. 1). Її зафіксовано на глибині 1,16-1,06 м від сучасної поверхні, з півкруглим профілем і шириною 0,46-0,50 м. Такого роду склепінчасті кладки могли слугувати захисним кожухом керамічного водопроводу всередині.

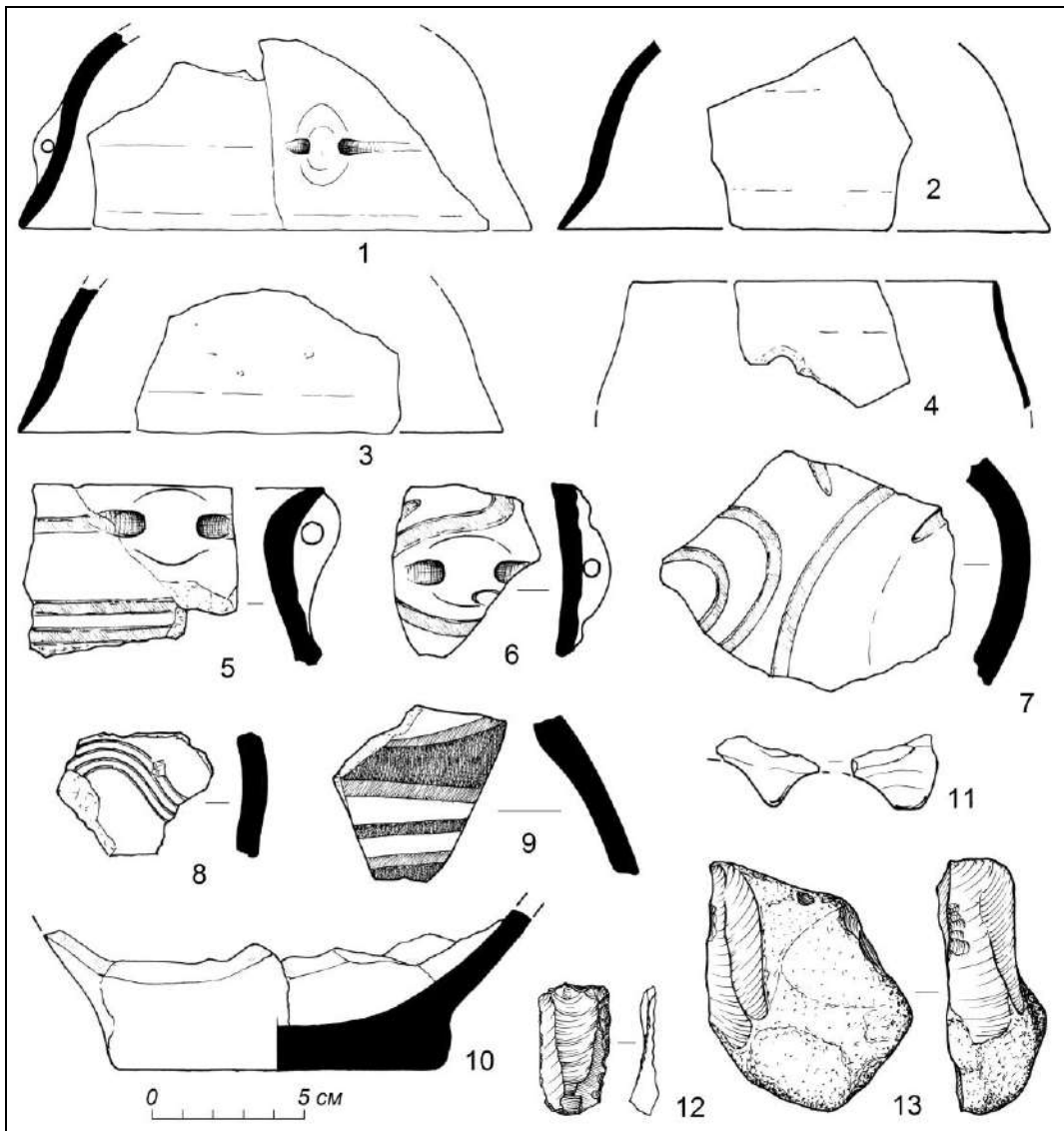

Рис. 3. Матеріали трипільської культури: 1-11 – кераміка; 12 і 13 – кремій.

На більшій частині розкопу природна стратиграфія залягання ґрунтів і більш ранні культурні нашарування порушені будівельною діяльністю нового часу. Стратиграфічна колонка у межах розкопу № 1 найбільш повна на профілі південної стінки в західній частині: 1) 0-0,05 м –

дерновий шар; 2) 0,05-0,30 м – темно-сірий суглинок; 3) 0,30-0,40 м – прошарок з інтенсивними вапнистими включеннями; 4) 0,40-0,85 м – чорний суглинок; 5) від 0,85 м – жовто-сірий суглинок (лес). Прошарок з інтенсивними вапнистими включеннями (3) сформувався, очевидно, у результаті будівництва мечеті.

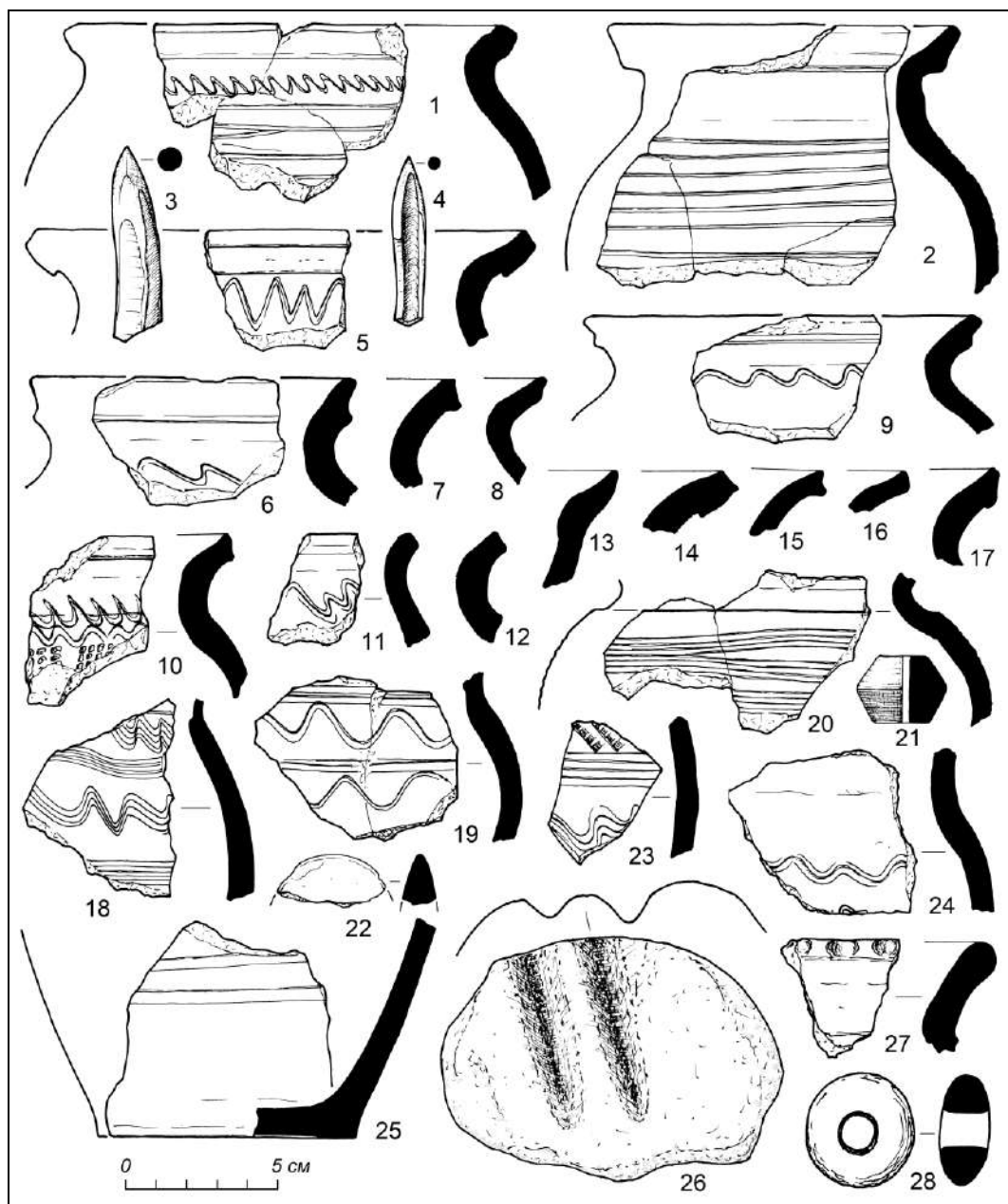

Рис. 4. Матеріали слов'яно-руського часу:
1, 2, 5-25, 27 і 28 – кераміка; 3 і 4 – кістка; 26 – камінь.

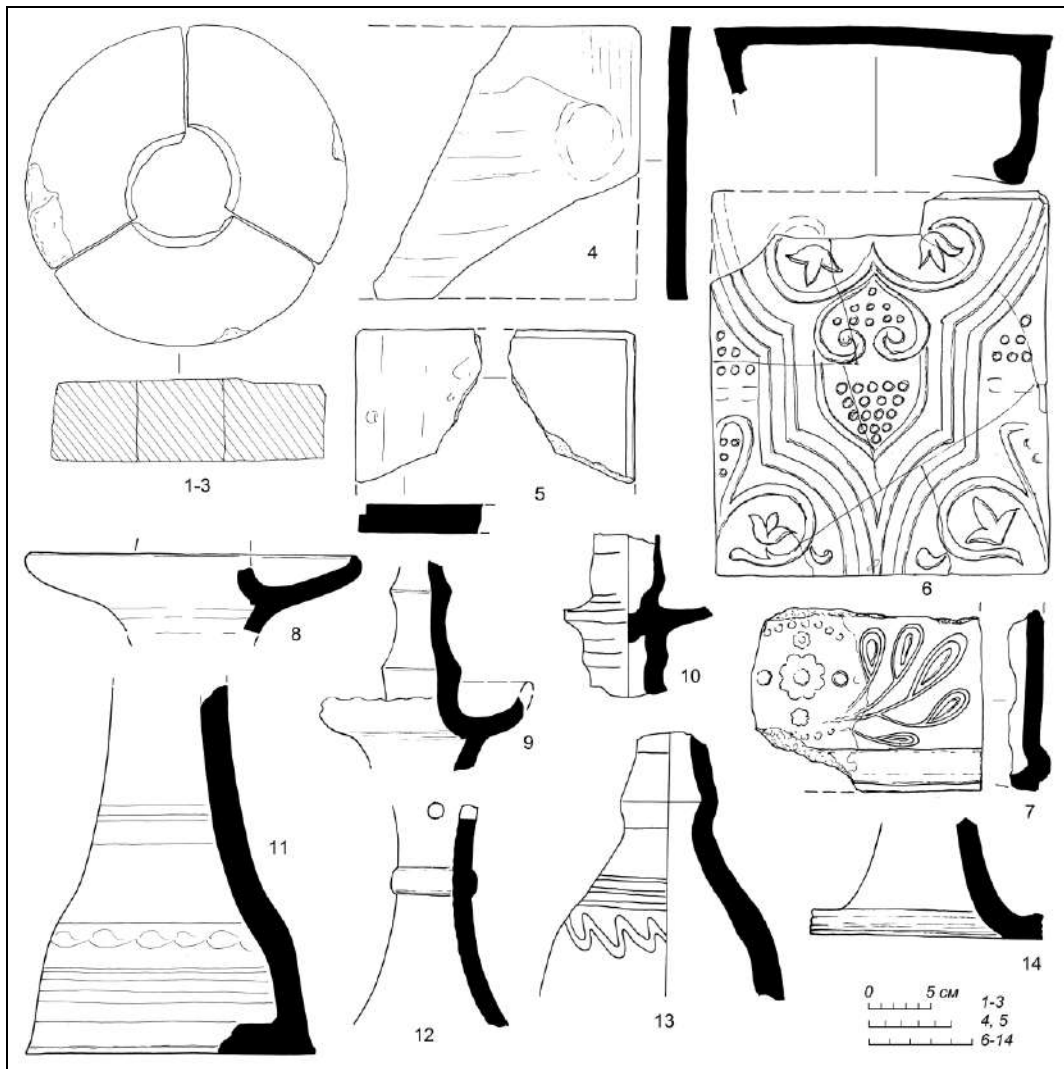

Рис. 5. Архітектурно-декоративна та побутова кераміка: 1-3 – цеглини; 4 і 5 – прямокутні плитки; 6 і 7 – пічні кахлі; 8-14 – підсвічники.

Чорний суглинок на всій потужності містить шматочки паленини й зрідка дрібні фрагменти кераміки, пов'язані з існуванням на цій території поселень трипільської культури і слов'янського періоду. Так, виявлені фрагменти посуду трипільської культури неорнаментовані, на одному – трапилася петельчаста ручка (рис. 3). Кераміка слов'яно-руського часу виготовлена переважно на гончарному колі, вінця – косо зрізані (рис. 4: 7), на бокових стінках присутні горизонтальні заглиблені лінії. До Середньовіччя віднесено також виявлені у тій же верстві керамічне пряслице (рис. 4: 28) та уламок (робочий кінець) кістяної проколки.

У непотривоженій верхній верстві жовто-сірого суглинку (лесу) зафіксовано пізньопалеолітичні кремені. Серед них виділяються нуклеуси, пластинки, відщепи, різці, в т. ч. із ретушшю. Поверхня всіх виробів покрита молочно-білою або з блакитним відтінком патиною. Можливо,

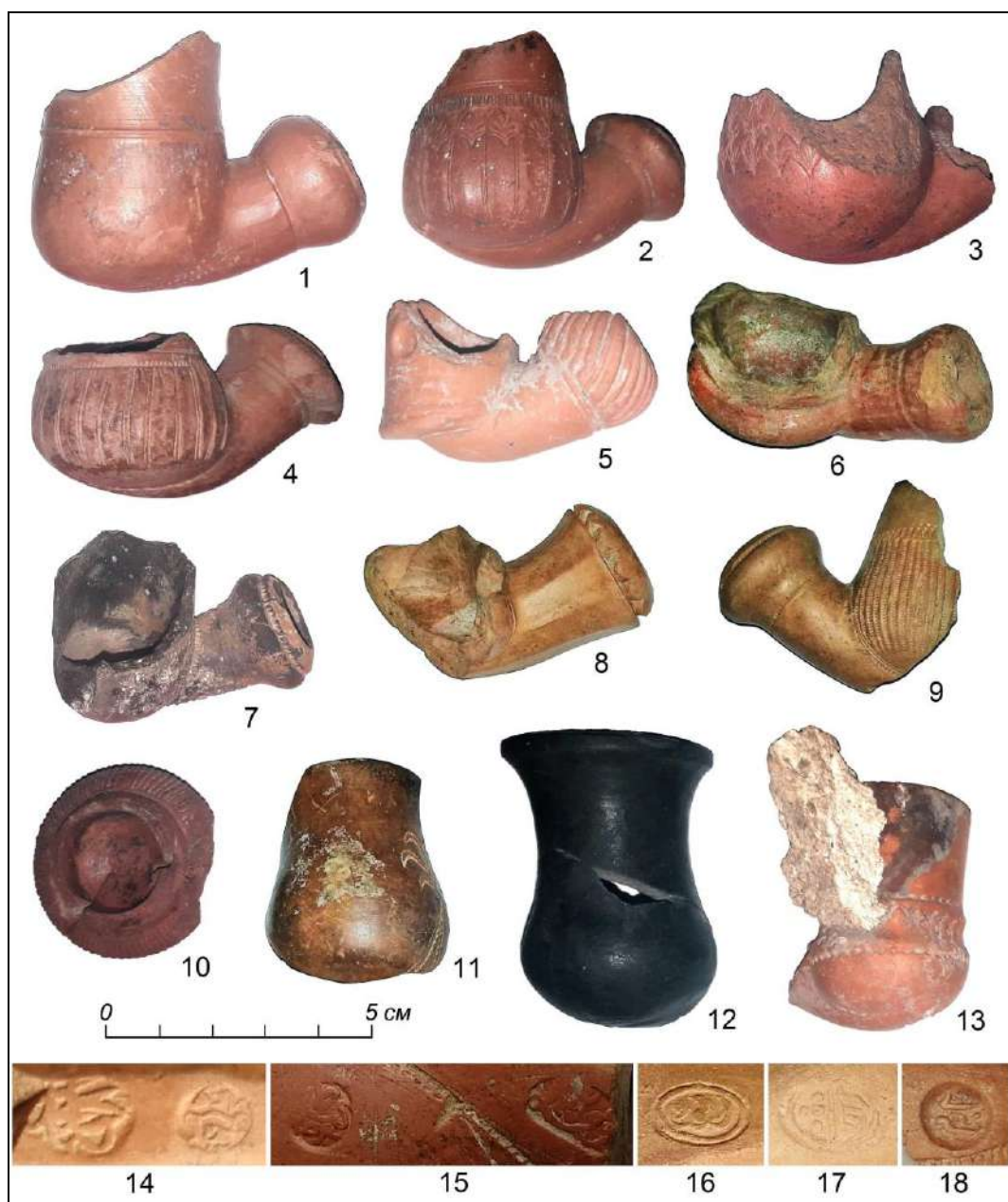

Рис. 6. Зразки керамічних люльок та клейм на їх поверхні.

знахідки пов'язані з тією ж стоянкою, яка була виявлена у 2016 р. під час дослідження решток колодязя в розкопі за 100 м південніше (біля Бендерської брами) [12] або ж представляють окреме нове місцезнаходження.

У межах розкопу виявлено переважно характерний для ранньонового часу матеріал, більшість з якого становить кераміка. До керамічних виробів відносяться фрагменти підсвічників

(рис. 5: 8, 9, 12 і 14), пічних кахель (рис. 5: 6), водопровідних труб, сектороподібні (рис. 5: 1-3; від колон?) та прямокутні цеглини (зокрема, зі слідами kota?), люльки (рис. 6: 1-5, 10, 12 і 13), виточена зі стінки посудини гральна фішка на зразок крем'я (діаметр – 2,2-2,4 см, товщина – 0,7 см) (рис. 10: 27). До чашечки однієї із люльок прикипів шматок вапняного розчину (рис. 6: 13), у зв'язку з чим час будівництва даної частини мечеті можна розглядати як *terminus ante quem* для її датування. Виділяється світлоглиняний посуд, у т. ч. з поливою (рис. 7: 11), а також кераміка сірого кольору (рис. 7: 5, 7, 12 і 13). Серед форм розпізнаються горщики, макітра (рис. 7: 5), миски і тарілки, рукомийники зі зливним носиком (рис. 7: 12 і 13).

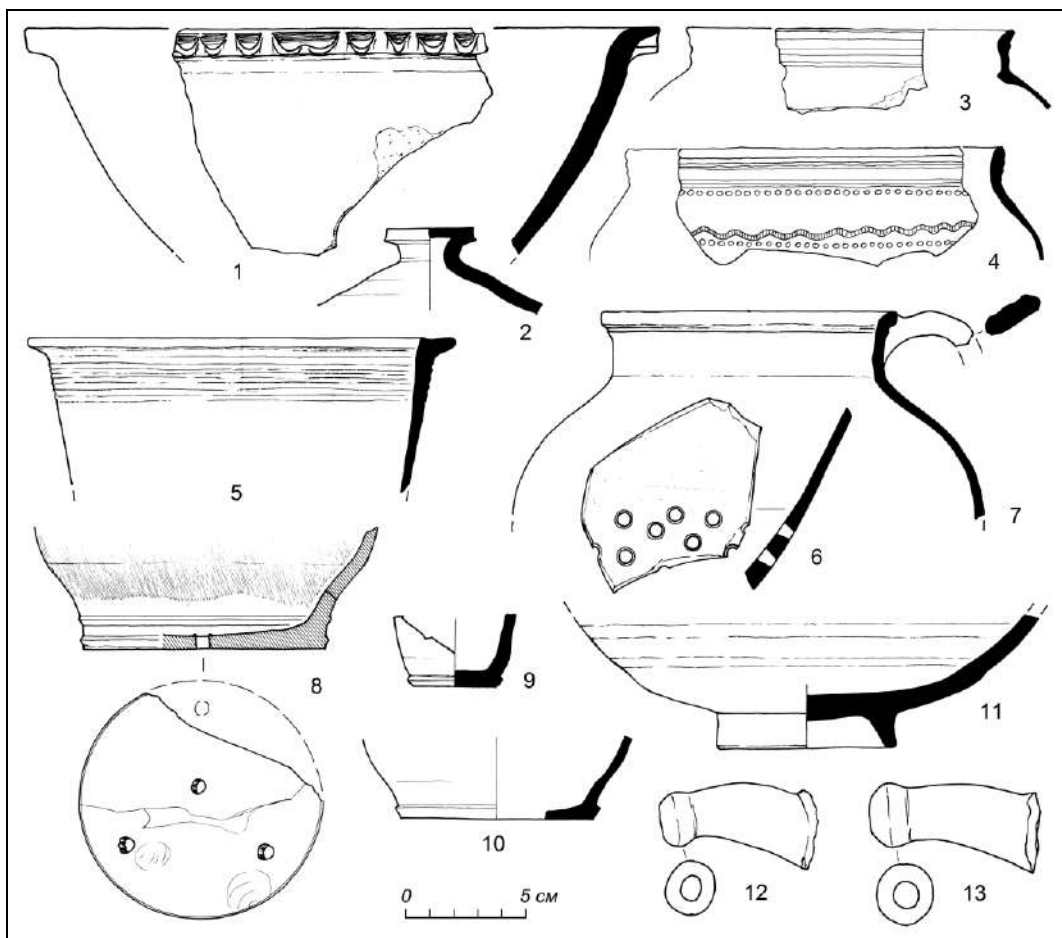

Рис. 7. Фрагменти керамічного посуду.

Вперше на території пам'ятки зафіксовано посудину з кам'яної кераміки (рис. 8: 14). Знахідка являє собою виготовлену на гончарному колі пляшку з вузькою горловиною (діаметр вінець – 3,2 см), циліндрично-опуклим корпусом (максимальний діаметр – 11,3 см, діаметр донця – 10,2 см) і петельчастою ручкою (7,4 см). Черепок – яскраво-сірий на зломі та зсередини, дрібнозернистий, малопористий, щільний, товщиною 0,3-0,6 см. Зовнішня поверхня покрита склоподібною поливою, характеризується сірим, коричневим та фіолетовим відтінками.

Під нижнім приліпом ручки присутнє чітке пальцеве вдавлення, а на протилежній стороні корпусу – відбиток круглого штампу (діаметр – 3,5 см): два концентричні кола одне в одному; у внутрішньому – латинський хрест з літерами «С» і «Т» під боковими раменами; зовні по колу – напис «SELTERS:». Праворуч від клейма по сирий масі прокреслено «N», а в нижній частині посудини – «76». Висота виробу становить 28,9 см; об'єм – орієнтовно 1,5-1,6 л.

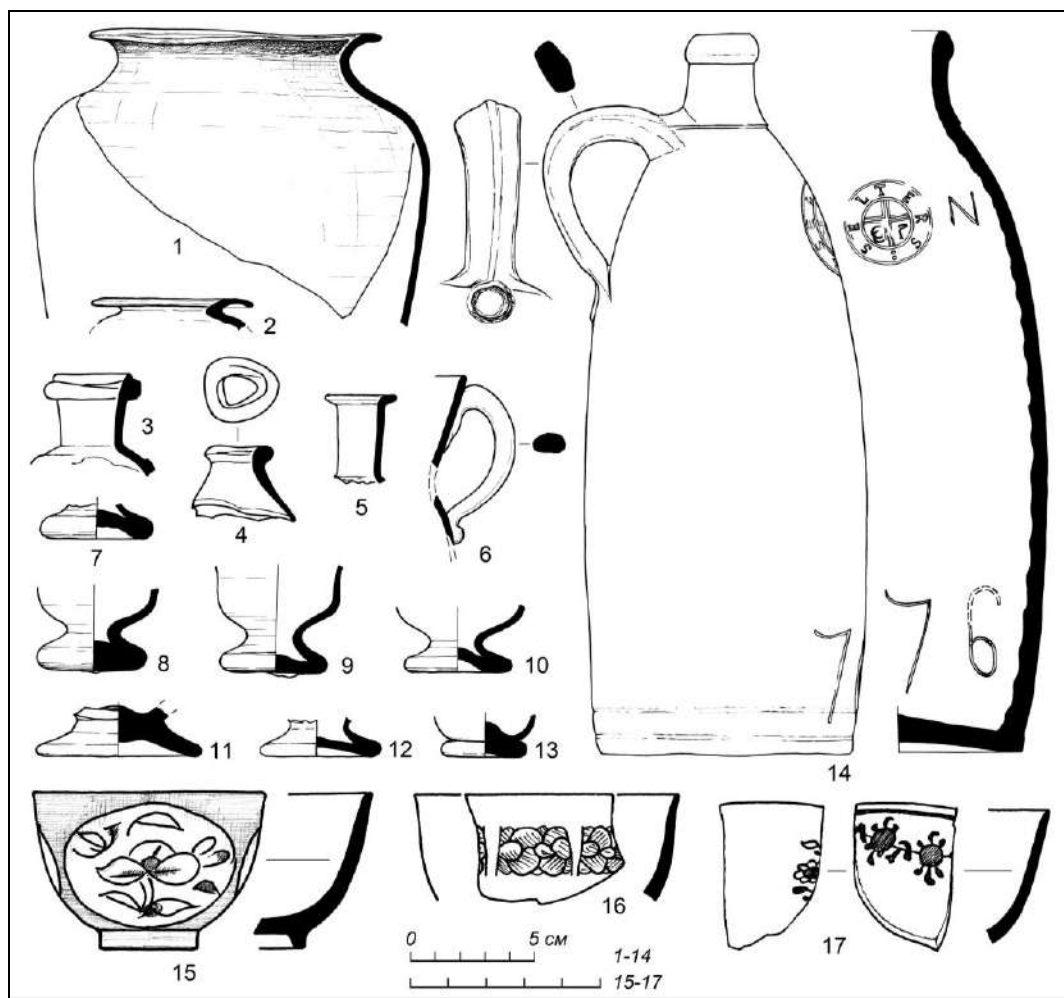

Рис. 8. Зразки посуду: 1-13 – скло; 14 – кам'яна порцеляна; 15 і 16 – фаянс; 17 – порцеляна.

Матеріал, морфологія й епіграфіка знахідки дозволяють ідентифікувати її як пляшку (рідше використовується термін «глечик») від всесвітньо відомої зельтерської води [9]. Її назва походить від однойменної місцевості та джерела з природною мінералізацією Зельтерс (Niederselters) у сучасному Гессені (Німеччина). З XVIII ст. популярний напій, який вважався також хорошими ліками від багатьох недуг, експортувався в герметичній тарі в різні країни Європи, Америку, Африку, Південну Азію. Гутне скло для цього не годилося й тому використовувалися пляшки з кам'яної кераміки, які аж у XX ст. витіснили фабричні скляні вироби.

Форма і пропорції пляшок поступово еволюціонували від округлих («яйце-», «цибулеподібних») до зручніших для транспортування циліндричних. Так, за типологією Б. Брінкмана [40; 41], хотинський екземпляр відноситься до типу С, який датується другою половиною XVIII ст. Втім форма горловини хотинської знахідки більш характерна для типу D й більш пізніх зразків з хронологією, відповідно, з кінця XVIII – першої чверті XIX ст. Для забезпечення захисту і якості продукції на поверхню пляшок по сирій масі наносився штамп, який, завдяки доволі динамічній політичній історії регіону, часто змінювався і слугує, відповідно, хорошим хронологічним індикатором. Зокрема літери «С» і «Т», які почали наноситися з середини XVIII ст., позначають князівство Курттріп (нім. Kurfürstentum Trier, Kurtrier, Cur-Trier). Воно проіснувало до 1803 р., після чого регіон з мінеральними джерелами ввійшов до складу герцогства Нассау. Загалом такі клейма характерні для останньої третини XVIII ст. [45, S. 291]. Прокреслена вручну літера «N» позначала місце виготовлення керамічної тари – Наурт, у сучасному районі Вестервальд. Таке маркування гончарі почали використовувати з 1758 р. [40, S. 33; 44, S. 119]. Цифри ж, у даному випадку «76», могли додатково ідентифікувати виробника посуду і з'явилися не пізніше 1783 р. [42, S. 62]. З іншого боку, в списках гончарів цього міста, які продукували цю тару, за 1794 р. майстра під номером 76 (56?) вже немає [40, S. 34-35].

Впродовж 1788-1793 рр. значна частина Хотинщини входила до складу Хотинської марки Австрії. У фортеці перебував австрійський гарнізон, а турецька мечеть використовувалася як католицька церква та житло гарнізонного священника, а також житло для коменданта і офіцерів [5, с. 124-127; 24, с. 89]. Зважаючи на німецьке походження пляшки з мінеральною водою, її датування і відсутність інших подібних знахідок, є вагомим підстави припустити її зв'язок із перебуванням австрійського війська на території Хотинської фортеці [9]. Схожі пляшки від води з природною мінералізацією походять з рятівних розкопок у Львові [33, с. 64], з Острога [36, с. 171], інших міст, а також експонуються, наприклад, у Чернівецькому та Івано-Франківському краєзнавчих музеях. Однак це переважно більш пізні зразки тари XIX – початку XX ст.

Виявлено також колекцію фрагментів напівфаянсового посуду малоазійського походження для споживання кави або чаю – чаш-піал і блюдечка, розписаних кобальтом (рис. 8: 16) чи в поліхромних тонах (рис. 8: 15). Форму одного екземпляра вдалося відновити повністю. Це чаша-піала з прямо розхиленими вінцями і денцем на піддоні (рис. 8: 15). Її зовнішня поверхня прикрашена трьома овалами з квітчастим орнаментом всередині, а поле навколо – затінене фіолетово-коричневою фарбою. Кількома фрагментами представлені порцелянові чаші і блюдечка, в т. ч. китайського (рис. 8: 17) і японського походження. До останнього віднесено, зокрема, фрагмент чашечки з тонкої високоякісної порцеляни, розписаної рослинним орнаментом на зразок гвоздик кобальтовим, червоним і золотистим кольорами, характерними для стилю Імарі [6, с. 141].

Значною колекцією представлені вироби з чорного металу: підкова, підковки до каблуків взуття (закаблуки), різної форми і розміру цвяхи, рамка D-подібної пряжки тощо. Ще більший асортимент знахідок із кольорового металу, які відносяться переважно до категорії предметів побуту, прикрас, деталей озброєння. Зокрема виявлено предмети християнського культу, круглу пряжку-пафту (рис. 10: 1), наверх кришки посудини-імбрика (рис. 10: 29), бронзові важки до терезів різних форм і розмірів, кришечка до люльки (3,2×2,1×0,4 см) (рис. 10: 25), бронзовий пустотілий виріб на зразок наверх до шолома (висота – 9 см, діаметр – 3,5 см), рушничний креміль у свинцевій обгортці (рис. 10: 5 і 6), вперше вдалося виділити деталі по-рохівниць османського, перського та європейського зразків [8]. До першої групи віднесено фрагмент литого бронзового натільного хреста (?) – частина медальйону на верхньому

рамені з вушком (рис. 10: 4), а також простий хрест з петельчастим вушком т. зв. латинського типу. Остання знахідка значно пізніша, виготовлена шляхом штампування з міді / бронзи, посріблена (2,8×1,4×0,05 см; 0,8 г). На лицевій площині, обмеженій довкола рельєфним бортиком з насічками, зображено Розп'яття, нижче – Адамова голова. Виріб бракований, оскільки зображення цієї сторони сильно зміщене вгору. На звороті хреста, який по периметру має гладкий борт, в 11 рядків нанесено текст: «ДА / ВО / СКРЕСНТ / БОГ ИРАС / ...А / ТС / ЯВ / РАЗ / ИЕГ / ОИД / ОД». Це слова молитви «Нехай воскресне Бог» («Молитва до Чесного Хреста»). Морфологічно близькі хрести зі словами цієї молитви на звороті відомі серед старожитностей XVIII-XIX ст. [35, с. 89, 91-95, 97 і 183-185].

Важки до терезів – двох різновидів. Перший, аналогії якому відомі як у Європі, так і на Сході, має 14-гранну форму (1,7×1,7×1,7 см; 33,6 г) (рис. 10: 16). Дві інші знахідки – у вигляді перевернутої зрізаної піраміди з ручками-виступами зверху (рис. 10: 14 і 15). На більшому екземплярі (1,65×1,6×1,1(1,3) см; 16,0 г) нанесено 5 круглих штампів на верхній площині, тоді як на меншому (1,2×1,05×0,3(0,6) см; 3,3 г) – 2. З поміж знахідок присутній нумізматичний матеріал, представлений грошовими знаками Речі Посполитої, Османської та Російської імперій. Крім монет виявлено один рахунковий жетон нюрнберзького виробництва. На аверсі рахункового пфеніга Йохана Адама Дітцеля (м. Нюрнберг, майстер у 1746-1762/1768 рр.) було нанесено повернутий вправо бюст французького короля Людовика XV (1715-1774). На реверсі перфорованого виробу – граційна постать воїна-легіонера у шоломі, зі списом і щитом у руках, можливо, Мінерви [7, с. 72].

У межах розкопу також знайдено циліндричний фрагментований виріб з каменю (діаметр – 12,5 см, висота – 9,2 см) з рельєфним орнаментом у вигляді «сіточки» з ромбів по периметру довкола та «ялиночки» на верхньому торці. Ймовірно, це архітектурна деталь будівлі або ж частина зруйнованого поховання. До архітектурних елементів відноситься фрагмент віконної шибки (товщина скла – 0,2 см), зафіксованої колись з обох сторін вапняним розчином.

Друга ділянка досліджень локалізувалася у підвалі в підніжжі Північної башти замку, де на площі розкопу попереднього польового сезону було закладено шурф 2 м² в куті виявлених мурувань, поглиблений ще на 2 м. У вигляді долівки по всій площі шурфу зафіксовано кам'яну кладку у вапняному розчині. Також було продовжено в південному напрямку траншею (9×1 м) на глибину до 0,9 м уздовж західної стіни підвалу (від розкопу 2016 р.) з метою виявити поворот стіни. Однак остання поступово заходить під мурування, а поворот на рівні мурування на розкритій ділянці відсутній. Стратиграфія в північній частині траншеї ідентична, відповідно послідовності залягання шарів, зафіксованій у розкопі: 1) 0-0,20 м – суглинок світло-сірий із великою кількістю щебеню та вкрапленням паленини; 2) 0,20-0,30 м – важкий вапнистий супісок кремового кольору; 3) 0,30-0,44 м – чорний суглинок із вуглистими включеннями; 4) 0,44-0,77 м – світло-сірий суглинок із великим вмістом щебеню; 5) 0,77-0,80 м – важкий вапнистий супісок кремово-оранжевого кольору; 6) 0,80-0,90 м – світло-сірий суглинок із великим вмістом щебеню. Поступово в напрямку на південь потужність чорного суглинку (3) зменшується, натомість збільшується товщина шару кремово-оранжевого кольору (5).

У 2019 р. західніше розкопу № 1 попереднього року впритул до південної стіни будівлі (з міхрабом) закладено розкоп розмірами 8×8 м (рис. 1 і 2). Східніше від нього залишилася частково засипана траншея вздовж нововиявленої стіни мечеті (вірніше продовження на південь крайньої східної стіни будівлі шириною 1,5 м). Послідовними прирізками із півдня та заходу, які орієнтувалися на щойно виявлені мурування, розкоп було розширено до розмірів 12×17 м (рис. 2).

Обмежена розкопом поверхня була фактично горизонтально рівна й покрита дерном. Південніше розкопу зі східної його частини розміщена невелика западина діаметром близько 3 м й глибиною до 0,5 м. На захід від неї простежується незначне підвищення, ймовірно, викиду. Очевидно, саме вона позначена на плані фортеці як незначна вибірка ґрунту південніше руїн мечеті. З'ясувалося, що це рештки ями, заповненої річковою галькою. Вона датується новітнім часом (містить поміж гравійною сумішшю зразу під дерновим шаром фрагменти скляних і пластикових виробів), перерізає культурні відклади до материка і пов'язана, ймовірно, з реставраційними роботами на пам'ятці у радянський час. Тому, при подальшому розширенні розкопу на південь, було залишено в його південно-східному куті останець розмірами 3×2 м.

Під шаром дерну при поглибленні на півштика лопати (0,15 м) ґрунт дуже кам'янистий за рахунок дрібних будівельних решток: шматки вапняку і скам'янілого вапняного розчину, дрібні фрагменти цегли. Зразу ж після дерну по всій довжині північної стінки розкопу проявився виступ-уступ від розширення південної стіни мечеті (раніше відомої), шириною 0,25-0,26 м. При знятті другого штика (глибина – 0,15-0,30 м) почали траплятися великі за розмірами камені із рваною поверхнею, а також виявлено кілька цілих цеглин (31×15,5×7 см) зі слідами вапняного розчину на поверхні й одну цеглину на зразок плінфи (24,5×12×4 см). Очевидно, що культурні нашарування і в інших місцях зазнавали пізніших перевідкладень й на таку глибину (в радянський час), оскільки тут виявлено фрагмент будівельного блоку (23,2×9,5×7,6 см) з круглим слабо заглибленим клеймом на широкій площині (діаметр – 6,5 см; напис: «Д-3 / ХЛВ»).

При подальшому поглибленні почали проявлятися сліди кам'яних мурувань у різних частинах розкопу, які формували окремі приміщення. Для зручності характеристики римськими цифрами пронумеровано приміщення, а арабськими – стіни (мурування) загалом по мірі їх виявлення з північного сходу на південний захід (рис. 2). За стратиграфією залягання та взаєморозташуванням у межах розкопу виділено мурування трьох періодів (рис. 2):

Перший період, – найдавніший, – представлений однією стіною (1) вздовж всього розкопу, яка тягнеться із заходу на схід паралельно до південної стіни руїн мечеті (за 3,93 м південніше). Її ширина – 0,55 м. Складена з каменю на вапняному розчині, поверхня – аморфна, пошкоджена (рис. 2: 1). Можливо, вона пов'язана з аналогічними муруваннями східніше, виявленими у 2018 р. (рис. 1).

До другого періоду відноситься більшість розкритих мурувань, кладки яких «в'яжуться» у кутах між собою і залягають фактично на одному рівні (до 0,05 м вище стіни 1) (рис. 2: 2-15). Складені з грубо обтесаних каменів на вапняному розчині. Акуратніше виводилися зовнішні частини, тоді як внутрішній простір забутовувався. Стіни різної ширини – до 0,84 м: стіна 2 – 0,84 м; стіна 3 – 0,83 м; стіна 4 – 0,65 м; стіна 5 – 0,82 м; стіна 6 – 0,68 м; стіна 7 – 0,48 м; стіна 9 – 0,32 м; стіна 10 – 0,50 м; стіна 11 – 0,50 м; стіна 12 – 0,78 м зі звуженням між приміщеннями I і XII до 0,50 м (2а); стіна 13 – 0,65 м; стіна 14 – 0,62 см; стіна 15 – 0,60 м. Деякі з мурувань мали Т-подібне розширення у верхній частині, сформоване останнім рядом кладки: по внутрішньому периметру приміщення IV, стіна 4 у приміщенні V, стіна 5 між приміщеннями V і VII. У кількох місцях на кам'яних муруваннях вціпіли рештки цегляної кладки: на стіні 2а – рештки цегляної кладки в один ряд завширшки 0,54 см із розмірами цеглин 24×14×7 см; на стіні 4а – цеглина розмірами 31,5×16,5×7,5 см; на стіні 11 – один ряд із семи цеглин розмірами 31×14(15,5)×7(7,5) см. Скупчення фрагментів схожого стандарту цеглин зафіксовані на окремих ділянках розкопу між муруваннями трохи нижче (32×15×7,5 см) або зразу ж над верхнім краєм (...×14,5×7,5 см).

Рівний верх кладки цих мурувань, розширений верхній ряд в окремих випадках, замкнутий периметр (без дверних проміжків) та рештки непорушених цеглин свідчать, що ці мурування виконували функцію фундаментів та добре збереглися. У межах розкопу виділено 13 приміщень, обмежених цими фундаментами (три останні – умовно, оскільки лише частково розкриті й на незначній площі) (рис. 2).

I. Г-подібної форми у вигляді коридору. Східна частина розмірами 13,9×3,04 м частково розділена стіною 8 на дві частини (Ia). Південна частина значно вужча – 1,16 м.

II. Прямокутне, замкнуте по периметру, розмірами 5,1×3,63 м.

III, IV. Малі за розміром, прямокутні приміщення (відповідно, 1,70×1,12 м і 1,45×1,12 м), розділені простінком 7.

V. Розкрите частково (північно-західна частина) на площі 6,9×3,8 м. Перерізається згаданою вище сучасною ямою з гравієм.

VI. Прямокутне, розмірами 4,30×2,97 м, із «входом» із півдня.

VII. Розкрите частково (північна частина) на площі 4,32×3,75 м. З'єднане на півночі з приміщенням VI «проходом» шириною 1,96 м.

Перехрестя стін 4-5 між приміщеннями V, VI і VII посилене трикутними підмурівками (довжина катетів, відповідно, дорівнює: 1,2 м і 0,91 м; 1,02 м і 0,95 м; 0,96 м і 0,90 м), які прилягають до кутів. При цьому в кутах приміщень VI і VII вони доведені до рівня верхнього краю фундаментів, а в північно-західному куті приміщення V – на 0,25 м нижче. Опосередковано це може вказувати на різний рівень підлоги в цих кімнатах, а також значне навантаження на перехрестя стін 4-5. Можливо, це пов'язано з конструктивними особливостями перекриття і даху.

VIII. Подвійний вхід у підземний хід. Обмежений стінами 8, 9, 10 і краєм розкопу (південна стіна раніше розкопаної частини мечеті) на площі 4,54×1,50 м. Виконаний із добре підігнаного каменю з пласкою зовнішньою поверхнею, скріпленого вапняним розчином. Останнім також загладжена у вигляді стяжки вся верхня площина входу. Східний вхід у вигляді підпрямокутного заглиблення розмірами 1,20×0,99 (1,05) м. З південного й, особливо, північного боків одразу похило звужується на глибину 0,38-0,60 м до ширини 0,66 м, формуючи «щокви» для основи аркового перекриття. Долівка представлена вапняною стяжкою з гладкою поверхнею, яка рівномірно понижується в західному напрямку – від 1,08 м до 1,39 м від кромки входу.

Ходом із арковим перекриттям (по 6 каменів в основі) завдовжки 1,39 м і висотою 1,11-1,17 м перший вхід з'єднується із другим – західним. Його підпрямокутне заглиблення розмірами 1,14×1,13 м також звужується до ходу завширшки 0,66 м. Товщина аркового перекриття до ходу сягає вже 0,78 м. У заповненні входу трапився невеликий шматок обгорілої деревини хвойної породи. В такому ж напрямку хід продовжується під землею ще 1,4 м. Потім ледь звертає південніше і тягнеться ще 7,05 м. Після чергового повороту праворуч хід обривається (довжина правої стіни (північно-східної) – 0,9 м; лівої (південно-західної) – 0,62 м). Ширина підземного ходу по всій довжині становить 0,63 м при куті заглиблення орієнтовно 12° і загальній протяжності 13 м.

Земляне заповнення підземного ходу, за винятком подвійного входу, не розчищалось. Максимальний наплив – при вхідній частині, потім висота між склепінням і земляним заповненням збільшується до 1,12-1,35 м. Закінчується підземний хід обвалом. Попередньо можна припустити, що надалі він роздвоювався або виходив у кут якогось приміщення, оскільки: аркове склепіння стелі закінчується рівним непорушеним рядом; права стіна ходу продовжується прямо, тоді як ліва ближче закінчується прямим кутом.

IX. Розкрита східна частина, яка прилягає до підземного ходу і над ним на площі 2,15×3,05 м.

X. Розкопана східна частина, обмежена стінами 2а, 12 і 13 на площі 2,82×2,15 м.

XI-XIII. Приміщення виділені попередньо й умовно, оскільки розкриті на незначній площі (відповідно, 2,34×1,10 м, 2,34×0,62-0,65 м і 1,09×0,81 м) й перекриваються північно-східним кутом об'єкту 16.

До найпізнішого, – третього, – періоду в межах розкопу відноситься об'єкт 16 (рис. 2: 16). Він являє собою платформу потужністю до 0,1 м, споруджену з одного ряду плитчастого каміння на вапняному розчині. Власне кут виконаний більш акуратно і з добре підігнаних каменів з рівномірною товщиною, тоді як інша частина до центру викладена більш недбало. Розкрито північно-східний кут майданчика площею 3,15×2,35 м.

У межах приміщень VII, X-XIII, а також частково I (південна частина) і V (західна частина), тобто в південно-західній частині розкопу, досягнуто материка (жовто-сірий суглинок). На площі інших приміщень (II-IV, VI-IX, частково I і V), тобто в північно-східній частині розкопу, при тому ж рівні заглиблення материка не досягнуто. Це пов'язано, очевидно, із природним схилом мису в північно-східному напрямку, який було частково знівельовано для вирівнювання майданчика для будівлі.

Для з'ясування стратиграфії, а також відстеження продовження східної стіни мечеті (під «бровкою» між розкопами 2018 й 2019 рр.) вздовж східного краю розкопу продовжено на південь траншею 2018 р. (рис. 2). Стратиграфічна колонка західного борту траншеї в межах приміщення II виглядає наступним чином: 1) 0-0,05 м – дерновий шар; 2) 0,05-0,55 м – темно-сірий суглинок з інтенсивним включенням будівельних решток; 3) 0,55-0,75 м – попелистий шар сіро-чорного забарвлення; 4) 0,75-1,10 м – чорний суглинок; 5) від 1,10 м – жовто-сірий суглинок (лес). Темно-сірий суглинок з будівельними рештками містив найбільшу концентрацію рухомого матеріалу й датується Новим часом. Окремих об'єктів чи прошарків у ньому не зафіксовано, за винятком скупчення цеглин на пісковій підсипці (до 2-3 см) на окремих ділянках, про що згадувалося вище.

Концентрація фрагментів керамічного посуду в порівнянні з іншими ділянками на території Нової фортеці порівняно незначна, що може бути пов'язане з культовим характером самої будівлі й підтриманням чистоти [10, с. 80]. Виділяються дві групи посуду: сіродимлений і світлоглиняний. Перший представлений фрагментами: горщиків з майже вертикальними вінцями, широко опуклими бочками й утором на денці (рис. 7: 3, 4, 7, 9 і 10), миски, миски-покришки (рис. 7: 2), рукомийника, цідилка (?) (рис. 7: 6 і 8) й ін. Вони орнаментовані горизонтальними прокресленими лініями, різними відбитками коліщатого штапу та пролискованими смугами. Окремі екземпляри світлоглиняної кераміки орнаментовані опискою або частково покриті поливою зелених відтінків (рис. 7: 8). Крім керамічного, виявлено також фрагменти посуду з напівфаянсу, порцеляни та скла. Перші дві групи представлені дрібними нечисленними фрагментами. Зокрема присутні уламки чаш китайського походження, виконаних у стилях *blou-and-white* з рослинним розписом та *Batavia*. Такі ж вироби фіксувалися й під час досліджень 2013-2017 рр. [6]. Скляний посуд з культурного шару – гутний, переважно з прозорого зеленого скла («бутилочного» відтінку): денця з придонними частинами дзвоноподібних келихів (діаметр – 4,3-5 см) (рис. 8: 7-13), а також фрагменти банок (рис. 8: 1 і 2), пляшок і флакона (рис. 8: 3-5) тощо. Фрагменти келихів дзвоникоподібної форми становлять значний відсоток серед скляних знахідок на території Хотинської фортеці загалом [26, с. 98-102].

Побутова кераміка представлена фрагментованими підсвічниками та люльками. Підсвічники якісно випалені, покриті поливою коричневих відтінків, з пустотілою ручкою і підставкою (рис. 10: 10, 11 і 13). Всі люльки, знахідок яких значно менше, ніж на інших досліджених ділянках фортеці, відносяться до східних типів, у т. ч. з округлою основою чашечки, з дископодібною основою чи, як виняток, лілієподібною чашечкою. На тулійках деяких виробів відтиснуті клейма, в поодиноких випадках – деінде: 1 екземпляр – на валику (вінцях) тулійки; 1 екземпляр – на нижній частині чашечки; 1 екземпляр – на верхній частині (шийці) чашечки. У двох випадках на люльки нанесено по 2 різних клейма (рис. 6: 14 і 15).

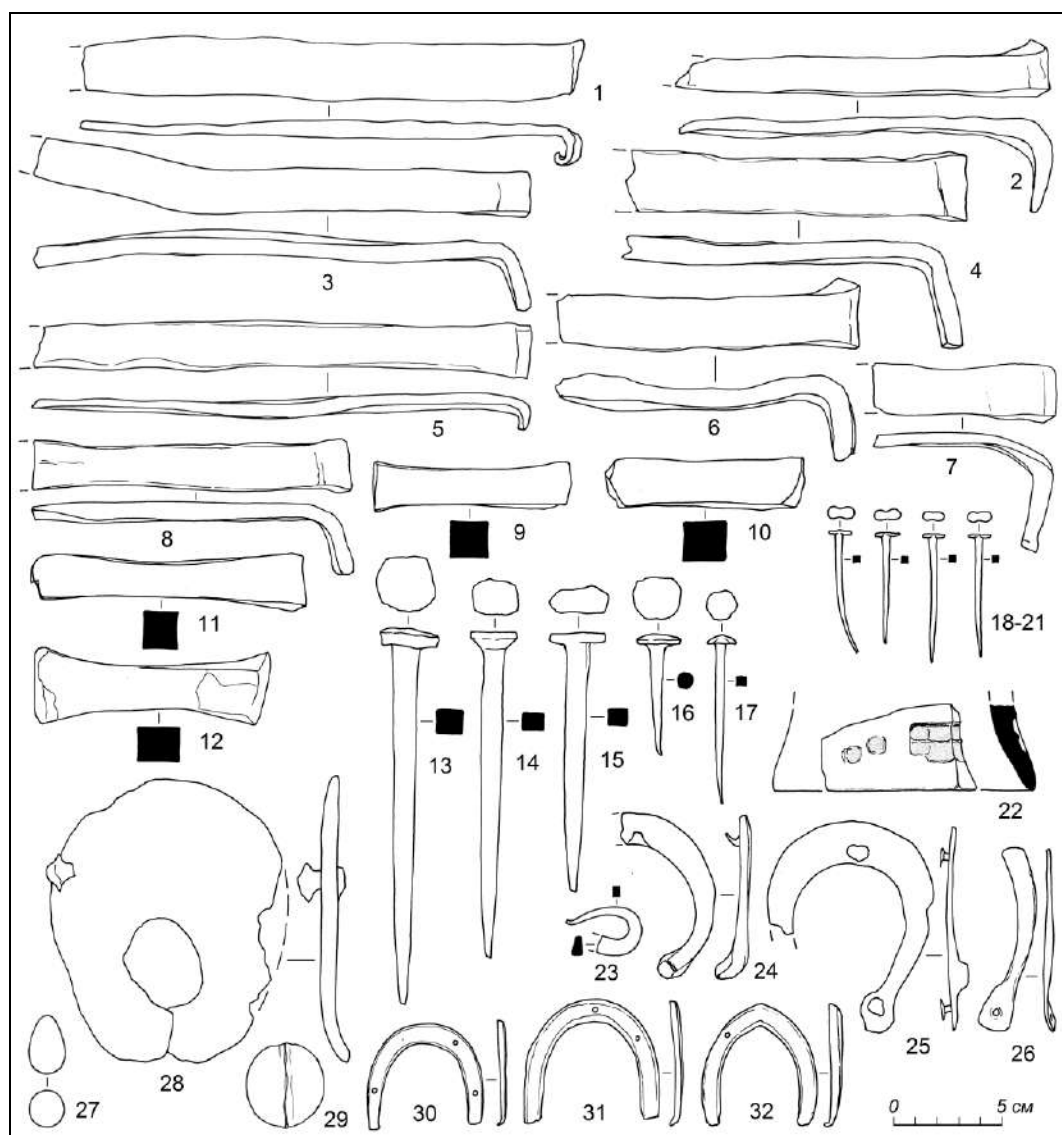

Рис. 9. Вироби з чорного металу: 1-8 – скоби; 9-12 – бруски; 13-21 – цвяхи; 22 – дзвін; 23 – кресало; 24-26 і 30-32 – закаблуки; 27 і 29 – боєприпаси; 28 – підкова.

До будівельної кераміки відноситься цегла та водопровідні труби. Крім охарактеризованих вище цеглин з культурного шару походять фрагменти виробів іншого стандарту з відтиснутими по сирій глині клеймами у два ряди впоперек широкої площини: «...1841» (...×11,7×6 см), «Х. / 1842» (...×12,3×6,4/6,5/6,6 см), «...1845» (...×13×6,9 см; ...×12,9×6,7 см; ...×13×7 см; ...×...×6,6 см). Інший тип представлений цеглиною з втиснутим повздовжнім клеймом «Х...» («ХОТ»?) (...×13,2×7 см). Цеглини з датами «1846», «1848» і «1849» були зафіксовані також у верхніх шарах заповнення підвалів мечеті під час розкопок 2004-2006 рр. [23, с. 250]. Одиночні дрібні фрагменти належать пічним кахлям. У частині відвалу ґрунту із заповненої гравієм ями походить фрагмент (близько половини) керамічної водопровідної труби (довжина – 27 см, діаметр – 14,5 см). В її торцеве розширення на вапняному розчині була вкладена інша труба, сліди вапняного розчину присутні й на бокових стінках ззовні. Очевидно, що згадана яма зруйнувала частину фундаменту східної (і південної?) стіни мечеті, а також пошкодила підземний водопровід, зафіксований у 2018 р.

До будівельних елементів відноситься також фрагмент тесаної колонки із вапняку (діаметр – 7,3-7,7 см, висота – 6 см) та розбитої мармурової архітектурної деталі (15,5×12,5×11 см) з рельєфним орнаментом та зі слідами позолоти. Із будівельною справою пов'язані також знахідки фрагментованих П-подібних залізних скоб довжиною до 23 см, шириною 2-4 см і товщиною 0,4-1,2 см (рис. 9: 1-8). Ними у заглиблених пазах скріплювалися між собою тесані кам'яні блоки, що зафіксовано, наприклад, у кладці мінарету. Для додаткової міцності краї скоб у камені заливалися свинцем. У регіоні такий же прийом будівництва використовувався в архітектурі пл. Святої Марії (Турецької) в Чернівцях. Скоріш за все, залізні скоби виготовлялися при будівництві безпосередньо на місці, підганялися в кожному конкретному випадку, на що вказують доволі різні метричні параметри виробів, а також знахідки прямокутних у перетині видовжених залізних брусків зі слідами обрубання на кінцях: 13×1,6×1,5 см (284 г); 11×2×1,5 см (265 г); 9,2×1,9×2 см (241 г); 9,1×1,7×1,6 см (195 г) (рис. 9: 9-12). Їх маса вкладається у межі вагової характеристики скоб, заготовками для яких вони, очевидно, й слугували. До будівельної за функціональним призначенням категорії виробів відносяться також ковані залізні цвяхи різних розмірів зі шляпкою чи Т-подібним розширенням. Виділяється група стандартизованих дрібних цвяхів довжиною 5,1-5,6 см з профілем 0,2×0,3 см і 8-подібною в плані шляпкою (рис. 9: 18-21), які відомі на пам'ятках регіону ще з Середньовіччя.

Низка знахідок презентує предмети побуту, озброєння та спорядження: підкови і закаблуки, ножі, деталі підвісних замків, гудзики тощо, виготовлені з чорного металу чи зі сплаву на основі міді [10, с. 82-83]. Підкова представлена одним екземпляром з широкою основою і зімкнутими кінцями (12,8×10,8 см) (рис. 9: 28). Підковки на каблуки взуття відносяться до трьох типів – від найбільш раннього із цільними стержнями для кріплення (рис. 9: 24) до стандартизованих більш пізніх (рис. 9: 25, 26 і 30-32). Ріжучі знаряддя представлені двома екземплярами: лезовою частиною та складною бритвою з декорованою рослинним орнаментом рукою (рис. 10: 21). Морфологічно схожі вироби знайдені в Самарі – Богородицькій фортеці й датовані XVII-XVIII ст. [20, с. 46, рис. 21: 17 і 19]. До підвісних замків віднесено кулястий пустотілий корпус малих розмірів із деталями кріплення (рис. 10: 31) та дугасту скобу. Аналогія першому відома, зокрема, з Мангазеї в Сибірському Заполяр'ї [3, с. 272, рис. 156: 1]. До індивідуальних знахідок відносяться також фрагмент залізного дзвона зі слідами заглибленого клейма чи декору (діаметр основи – 12 см) (рис. 9: 22), фрагмент бубонця, бронзовий цвях зі слідами позолоти на шляпці (рис. 10: 13), конічне латунне закінчення ножен до холодної зброї (рис. 10: 8), три циліндричних вироби із бронзи, фрагмент залізного кресала (рис. 9: 23), бронзовий

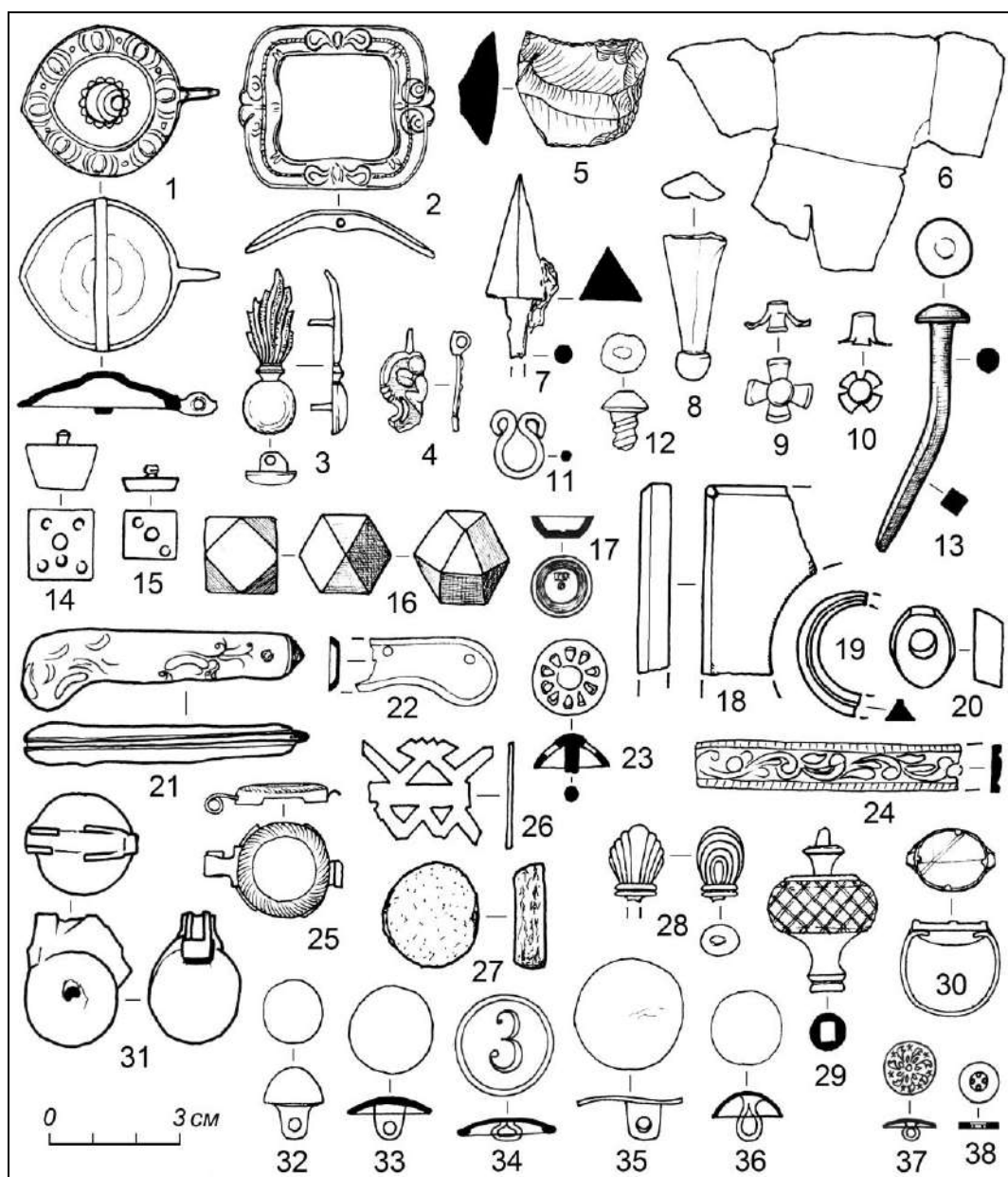

Рис. 10. Індивідуальні знахідки: 1-4, 8-10, 12-17, 22-26, 28, 29 і 32-37 – мідь / бронза;
5 і 18 – камінь; 6 – свинець; 7, 11 і 31 – залізо; 19 і 20 – ріг / кістка; 21 – залізо, бронза;
27 – кераміка; 30 – бронза, камінь; 38 – перламутр.

зрізано-конічний важок до терезів із клеймом «1828» всередині (діаметр – 1,4 см, висота – 0,4 см; вага – 2,0 г) (рис. 10: 17) тощо. Комплекти таких важків до терезів набули поширення в Європі з XIV-XV ст. [43, ol. 74-77; 19, с. 16-18, рис. 5; 20, с. 52, рис. 4-6 і 7]. Під час розкопок підвалу № 3 північної частини мечеті в 2005 р. між камінням вимостки долівки теж знайдено такої

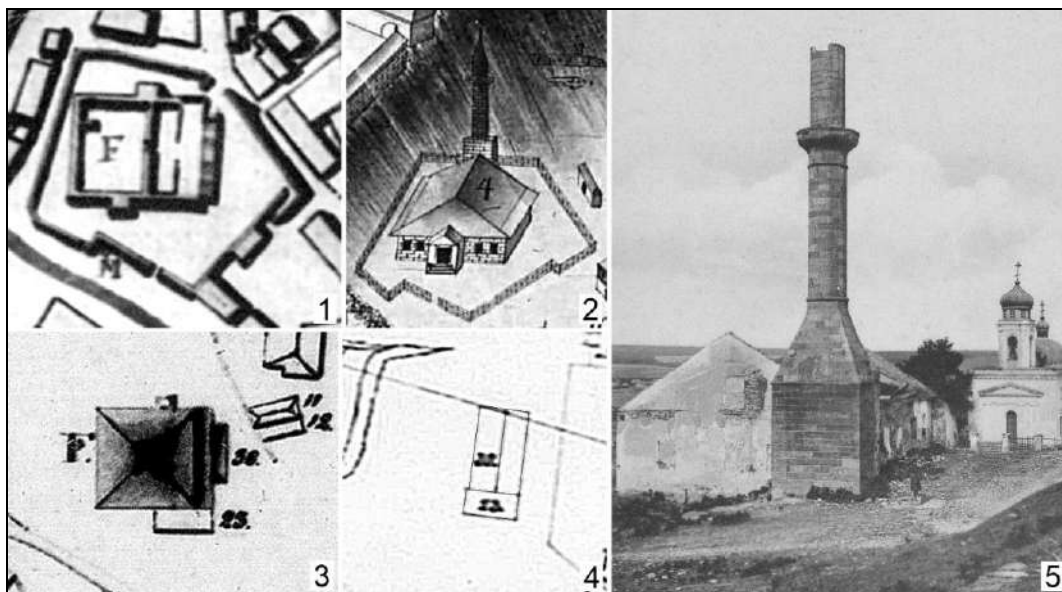

Рис. 11. Зображення мечеті валіде-султан на планах (орієнтовані на захід) і фото (вигляд із заходу): 1 і 2 – 1769 р.; 3 – 1821 р.; 4 – 1833 р.; 5 – кінець XIX – початок XX ст.

форми важок (діаметр – 1,2 см; вага – 1,6 г). Тут же трапився бронзовий важок 16-гранної (?) форми (1,3×1,2 см; 15,45 г) [23, с. 247]. Багатокутний важок близьких розмірів та ваги (1,2×1,25×1,25 см; 15,19 г) походить зі споруди другої половини XVII ст. в Кам'янці-Подільському [34, с. 212, рис. 11]. Значним асортиментом представлені гудзики, переважно з міді / бронзи, із випуклим або плоским щитком і петелькою на звороті, характерні для XVIII – початку XX ст. (рис. 10: 32-37). Гудзик із дрібним рельєфним рослинним орнаментом пов'язаний з османськими старожитностями. Один екземпляр з чотирма наскрізними отворами для кріплення виточений з перламутру (діаметр – 0,9 см, товщина – 0,1 см) (рис. 10: 38). Такої ж форми гудзик удвічі більших розмірів з двома отворами було виявлено під час розкопок Руської брами в 2017 р. (діаметр – 1,8 см, товщина – 0,2 см). Схожі вироби, які виготовляли в спеціальних майстернях з мушель двостулкових річкових молюсків (наприклад, Полтава, Кропивницький), використовувалися в XIX – першій половині XX ст. До елементів одягу чи обмундирування відносяться також залізні Ω-подібна петелька під гаплик (рис. 10: 11) та пряжка із прямокутною рамкою. З боєприпасами пов'язані ядра невеликого калібру та осколки гранат / бомб (рис. 9: 27 і 29). З ручною вогнепальною зброєю – свинцеві кулі різних калібрів (діаметр – 10-17 мм; вага – 7-27 г) та латунні російські капсулі (рис. 10: 9 і 10).

З цією ж культурною верствою пов'язана нумізматична колекція, яка нараховує 10 одиниць – грошові номінали Речі Посполитої, Австрійської та Османської імперії, а також рахунковий жетон. До першої групи належать мідні / бронзові соліди (боратинки) Яна Казимира та гріш Станіслава Августа Понятовського. Друга група – три монети по три крейцери (одна – перфорована), карбовані за правління Леопольда I (1695 і 1700 рр.) та Йосифа I (1711 р.). Трьома дрібними номіналами з білого металу представлені османські грошові одиниці. Одна знахідка – рахунковий жетон (пфеніг) із пробитим отвором наслідуює, ймовірно, вироби Ернста Людвіга Зігмунда Лауера, який працював у м. Нюрнберг з 1791 по 1797 рр. Він містить зображення

сидячої постаті та вазонів на сітчастій основі з однієї сторони, а також богині Діани з луком, собакою і дерев з іншої. Фрагмент ще однієї нумізматичної знахідки з розмивів берега р. Дністер ідентифіковано як рахунковий жетон. Він теж перфорований і на одній із площин містить сильно затерте зображення рельєфного обідка по периметру та трьох літер.

У попелистому шарі рухомого матеріалу не зафіксовано, ймовірно, саме з ним пов'язані сліди горіння й у межах приміщень V і VI. Шар чорного суглинку знівельований у верхній частині, але порушений лише в межах кам'яних фундаментів, які його прорізають. Він містить дрібні поодинокі вкраплення вуглинок і обмазки, а також доволі насичений фрагментами кераміки X-XI ст. Слідів стаціонарних об'єктів у масштабах проведених досліджень не зафіксовано. Фрагментований керамічний посуд слов'яно-руського часу поділяється на дві групи: кружальний і ліпний. За складом керамічного тіста кружальний посуд розподіляється на дві підгрупи: 1) зі значною домішкою піску; 2) із домішкою зерен шамоту. Кількісно перша група значно переважає, але принципових відмінностей у морфології посуду цих підгруп не помічено: він представлений виключно фрагментами горщиків з розхиленими вінцями, чітко виділеною шийкою, опуклими плічками і конічно звуженою придонною частиною. Вінця у переважній більшості мають характерний манжет. Заглибленим орнаментом вкрита більша площа зовнішньої поверхні горщиків – від шийки або плічок й до придонної частини. Орнамент представлений одиночними або кількома паралельними прямими та хвилястими лініями, а також відтисками гребінки. Центральна частина денець ледь припіднята, формуючи щось на зразок мілкого піддона. Ліпний посуд представлений одиничними зразками: фрагментами вінець невеликого горщика із пальцевими вдавленнями (рис. 4: 27), мисок (?), придонними частинами різних за розмірами посудин, а також неповним аморфним розвалом дрібних фрагментів двох жаровень з пальцевими вдавленнями. Глиняна маса останніх була насичена палеоботанічним матеріалом, визначення якого провів С. А. Горбаненко [4]. До керамічних виробів з цього ж шару відноситься біконічне пряслице (діаметр максимальний – 2,9 см; діаметр плещадок – 1,6 і 1,8 см; діаметр каналу – 1 см; висота – 2,2 см) (рис. 4: 21) та фрагмент диска на зразок грубо виліпленого пряслиця (рис. 4: 22). Слов'яно-руським часом датуються також дві кістяні проколки (довжина – 5,5 і 6,4 см) (рис. 4: 3 і 4) та перепалений пісковиковий камінь-точило (рис. 4: 26). Загалом виявлений комплекс посуду має характерні риси кераміки першого періоду (X-XI ст.) давньоруської культури на території Буковини за Б. О. Тимошком [38, с. 14-23].

На стику чорного суглинку і лесу в кількох місцях виявлено фрагменти керамічного посуду трипільської культури. Кераміка мажеться, краї зломів обкатані. Присутня неорнаментована кераміка, орнаментована в заглибленій техніці (рис. 3: 5-8) чи поліхромним розписом (рис. 3: 9). Перші дві групи містять у тісті домішку зерен шамоту. З поміж першої групи виділяються шоломоподібні покритишки, в т. ч. з петельчастою ручкою (рис. 3: 1-3), а також посудини на піддоні. З кераміки виготовлена також конічна ніжка від посудини чи пластики (рис. 3: 11). До старожитностей трипільської культури попередньо можна віднести знахідки деяких перевідкладених кременів у більш пізніх нашаруваннях розкопу, зокрема заготовку на зразок нуклеуса (8,2×6,9×2,9 см) та ретушовану пластинку з коричневого напівпрозорого кременю (4,2×2,3×0,4-0,7 см) (рис. 3: 12 і 13). Виявлений матеріал, як і знахідки попередніх років [17], попередньо можна віднести до етапу В І. При зачистці лесу також виявлено крем'яні вироби з патинованою поверхнею пізньопалеолітичного часу (визначення Л. В. Кулаковської та О. М. Кононенко). Перевідкладений оброблений кремень траплявся і в культурних нашаруваннях Нового часу.

У 2019 р. археологічні дослідження проводилися також у районі руїн Башти над потоком і Кам'янецької брами XVIII ст. та у підвалі в підніжжі Північної башти замку. Так, на останній ділянці було продовжено в південному напрямку траншею 2017-2018 рр. (від розкопу 2016 р.) шляхом прирізки 3×1 м на глибину до 0,9 м уздовж західної стіни підвалу. Культурні нашарування на ділянці дослідження фактично позбавлені рухомого матеріалу, за винятком вапняно-піщаво-кам'яної суміші рожевого кольору, яка, очевидно, слугувала стяжкою долівки підвалу. Знахідка представлена фрагментом ручки посудини розмірами 3,3×1,6×1 см. Керамічна маса виробу – на зразок кашину, сивого відтінку. Зовнішні три площини прикрашені заглибленим орнаментом у вигляді двох паралельних ліній з поперечними заглибленнями між ними. Поверхня покрита яскравою зеленою поливою. Такого типу посуд характерний для середньовічної Молдавії і хронологічно узгоджується з контекстом знахідок попередніх років з даної ділянки.

У 2021 р. археологічні дослідження (шурфування, нагляд за земляними роботами) проводився за 50 м на південний схід від люнету перед Бендерською брамою Хотинської фортеці (вул. Фортечна, 2-а). У котловані № 1 зафіксовано таку стратиграфію: 1) 0-0,05 м – дерновий шар; 2) 0,05-0,70 м – чорно-коричневий суглинок; 3) 0,70-1,40 м – жовто-коричневий суглинок; 4) від 1,40 м – материк (скельно-піщана порода жовтого кольору). У різних частинах ділянки стратиграфія різнилася глибиною залягання цих верств, а також наявністю / відсутністю шару чорно-коричневого та жовто-коричневого суглинку (лесу). Переважно у південно-західній частині ділянки в шарі чорно-коричневого суглинку (2) виявлено матеріали Нового часу: фрагменти здебільшого сіродимленого посуду з лисованою до металевому блиску поверхнею (рис. 7: 1), пічних кахлів, підсвічника та люльок, уламок кам'яного точильного бруска темно-сірого кольору (аргіліт?) (4,9×3,2×2,1 см). Одна фрагментована пояскова кахля з рельєфним рослинним орнаментом і рештками побілки (рис. 5: 7), з огляду на симетрію декору, мала довжину близько 18 см, а ширину – 10,5 см. Такого ж зразка кахлі виявлено під час розкопок решток колодязя в південній частині Хотинської фортеці в 2016 р. (ділянка № 1, траншея № 1, комплекс № 1). На рівні жовто-коричневого суглинку (3) зафіксовано крем'яний нуклеус (4,7×3,9×3,6 см), 2 відщепи та пластинку палеолітичного часу.

Таким чином, у результаті досліджень 2018-2021 рр. було отримано нову інформацію з минулого Хотинської фортеці, а також давньої та середньовічної історії регіону. Додатково обґрунтовано після робіт 2016 р., що територія мису, на якому споруджена фортеця, була заселена людьми в пізньому палеоліті. Поселення трипільської культури, окремі об'єкти якого розкопувалися в 2013 р., займало значну частину мисової ділянки. На цю ж територію поширювалося поселення слов'яно-руського часу. Кам'яні мурування у підвалі в підніжжі Північної башти замку, а також руїни мечеті валіде-султан потребують подальших досліджень. Однак попередні відповіді на деякі питання вже з'явилися. Так, розміри мечеті виявилися значно більшими, ніж вважалося раніше. Північна частина культової споруди мала підвали, які розкопувалися в 2004-2006 рр. Південна ж частина, від якої збереглися мурування фундаменту, ще цілком не досліджена, підвальних приміщень не мала. Проте тут був якісно облаштований потаємний підземний хід, який зберігся на відстань 13 м. Мечеть має складну архітектурну історію з кількома будівельними періодами. Її південна частина перекриває більш давні мурування (рис. 1 і 2: 1), пов'язані, ймовірно, з окремою будівлею чи огорожею із джерелом води. Про існування останнього на зразок «чешми» біля огорожі східніше мечеті свідчать як матеріали археологічних досліджень, так і характерні позначення «фонтану» на картах XVIII ст. (наприклад, рис. 11: 1: М). Судячи з планів Хотинської фортеці XIX ст. (рис. 11: 3 і 4) [2],

південна частина храму була розібрана в проміжку між 1821 р. і 1833 р. Натомість через дорогу східніше орієнтовно в 1830-1832 рр. було збудовано церкву св. Олександра Невського [24, с. 85]. Тому можна припустити, що південну частину мечеті розібрали на будівельні матеріали для будівництва поруч християнського храму, а північну частину з підвалами переобладнали для житлових і господарських потреб. Якщо підвали були заповнені будівельними рештками зруйнованої споруди, то під час розкопок південної частини храму їх було вкрай обмаль. Саме в такому вигляді руїни північної частини мечеті з мінаретом потрапили на фото кінця XIX – початку XX ст. (рис. 11: 5). Деякі зі знахідок – важки до терезів, пляшка від зельтерської води, скляний посуд – можуть вказувати на існування в будівлі мечеті аптечного пункту. Подібні комплекси знахідок для аптек Нового часу вже фіксувалися [39]. Подальші польові археологічні дослідження дадуть змогу краще зрозуміти динаміку заселення і зведення укріплень на території пам'ятки та відтворити більш цілісну картину з історії замку, фортеці й мечеті валіде-султан зокрема.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Буйновська Є., Ільків М., Калініченко В. Попередні результати археологічних досліджень на території Хотинської фортеці у 2017 р. // Військово-політичний та соціально-економічний розвиток Середнього Подністров'я у Середні віки та Новий час. Матер. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 29 вересня 2017 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2017. – С. 44-53.
2. Буйновська Є. В., Позняков Д. В. Іконографічні джерела з історії Хотинської фортеці: гравюри, карти, плани. – Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2018. – 104 с.
3. Визгалов Г. П., Пархомович С. Г. Мангазея: новые археологические исследования (материалы 2001-2004 гг.). – Екатеринбург – Нефтеюганск: Магеллан, 2008. – 296 с.
4. Горбаненко С. Палеоботанічні дослідження середньовічної кераміки з Хотинської фортеці // Археологія Буковини: здобутки та перспективи. Тези доповідей III міжнар. наук. семінару, присвяч. 100-літтю від дня народження відомого науковця Бориса Тимошука (м. Чернівці, 13 грудня 2019 р.). – Чернівці: Технодрук, 2019. – С. 39-41.
5. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 464 с.
6. Ільків М. Порцеляновий посуд у стилі Батавія з Хотинської фортеці (за матеріалами археологічних досліджень 2013-2017 рр.) // Археологія & Фортифікація України. 36. матер. VII Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. – С. 141-144.
7. Ільків М. В. Портативний сонячний годинник із Хотинської фортеці: атрибуція, особливості використання, просторово-часовий контекст. – Чернівці: Технодрук, 2019. – 208 с.
8. Ільків М. Деталі пороховниць з матеріалів археологічних досліджень Хотинської фортеці // Археологія & Фортифікація України. 36. матер. XII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 28 жовтня 2022 р.). – Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А. С., 2023. – С. 107-116.
9. Ільків М., Грига В. Посудина з кам'яної кераміки з Хотинської фортеці // Per aspera ad astra: до 100-літнього ювілею відомого археолога Бориса Тимошука. Тези доповідей Міжнар. наук. конф. (м. Чернівці, 8 квітня 2019 р.). – Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2019. – С. 57-59.
10. Ільків М., Калініченко В. Рухомий матеріал з розкопок мечеті Хотинської фортеці у 2019 р. // Хотинська фортеця у літописах (до 350-річчя від дня народження Самійла Величка). Матер. XVII наук.-практ. конф. (м. Хотин 15 жовтня 2020 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2020. – С. 79-87.
11. Ільків М. В., Калініченко В. А., Пивоваров С. В. Скляні вироби з розкопок Руської брами Хотинської фортеці у 2017 р. // Дослідження, охорона та популяризація об'єктів культурної спадщини. Матер. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 22 серпня 2018 р.). – Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2018. – С. 91-95.
12. Ільків М. В., Кулаковська Л. В., Усик В. І. Палеолітичне місцезнаходження на території Хотинської фортеці // Археологічні дослідження в Україні 2016. – Київ: ІА НАН України, 2018. – С. 304-305.
13. Ільків М. В., Пивоваров С. В. Гральні астрагали і кості із середньовічних і ранньомодерних пам'яток Хотинщини // Могилянські читання 2015 року. – Київ: НКПІКЗ, 2016. – С. 142-148.
14. Ільків М. В., Пивоваров С. В., Буйновська Є. В., Калініченко В. А. Дослідження Хотинської фортеці // Археологічні дослідження в Україні 2016. – Київ: ІА НАН України, 2018. – С. 302-304.

15. **Ільків М. В., Пивоваров С. В., Михайлина Л. П., Калініченко В. А.** Дослідження на території Хотинської фортеці // Археологічні дослідження в Україні 2014. – Київ: Стародавній Світ, 2015. – С. 271-273.
16. **Ільків М. В., Пивоваров С. В., Михайлина Л. П., Калініченко В. А.** Дослідження Хотинської фортеці // Археологічні дослідження в Україні 2015. – Київ: Стародавній Світ, 2016. – С. 216-217.
17. **Ільків М. В., Пивоваров С. В., Михайлина Л. П., Мисько Ю. В.** Роботи на території Хотинської фортеці у 2013 р. // Археологічні дослідження в Україні 2013. – Київ, 2014. – С. 271-272.
18. **Ільків М., Руснак О.** Археологічні матеріали як основа сфрагістичних досліджень минулого Хотинщини // Археологічні дослідження – складова охорони культурної спадщини (до 100-річчя від дня народження Б. О. Тимошука). Матер. XVI наук.-практ. конф. (м. Хотин, 27 вересня 2019 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2019. – С. 8-18.
19. **Коваль В. Ю.** Торговий інвентарь из раскопок базара середины XIV века в Болгаре // Поволжская археология. – Казань, 2013. – № 4 (6). – С. 9-33.
20. **Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М., Харитоновна О. В.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. – Дніпропетровськ: Ліра, 2013. – Вип. 2. – 176 с.
21. **Кузик О., Грига В., Ільків М., Калініченко В.** Підземний хід у мечеті валіде-султан Хотинської фортеці // Археологія Буковини: здобутки та перспективи. Тези доповідей V міжнар. наук. семінару (м. Чернівці, 10 грудня 2021 р.). – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2021. – С. 70-72.
22. **Кузик О. П., Грига В. В., Калініченко В. А.** Пряхка-пафта з розкопок Хотинської фортеці (археологічні дослідження 2018 р.) // Археологія Буковини: здобутки та перспективи. Тези доповідей VII міжнар. наук. семінару (м. Чернівці, 22 грудня 2023 р.). – Чернівці: Технодрук, 2023. – С. 73-74.
23. **Мисько Ю.** Хотинська мечеть за підсумками археологічних досліджень 2004-2006 рр. // Археологічні студії. – Київ – Чернівці, 2008. – Вип. 3. – С. 241-251.
24. **Мисько Ю.** Храми та мечеті Хотинської фортеці // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці – Вижниця, 2010. – Т. 2 (30). – С. 79-91.
25. **Мисько Ю.** Археологічні дослідження Привратного двору Хотинського замку у 2012 р. // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». 36. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 108-109.
26. **Мисько Ю.** Археологічні свідчення польської присутності на території Хотинської фортеці // Хотинщина у східноєвропейській історії (до 340 річниці Хотинської битви 1673 р.). Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 8 листопада 2013 р.). – Хотин: ДІАЗ «Хотинська фортеця», 2013. – С. 96-103.
27. **Мисько Ю.** Археологічні дослідження Хотинського замку у 2009-2011 рр. // Zamki w Karpatach. – Krosno, 2014. – S. 439-450.
28. **Михайлина Л., Пивоваров С.** Нариси з історії Хотинської фортеці: факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – 128 с.
29. **Пивоваров С.** Дослідження старожитностей Хотина у 2002 р. // Зелена Буковина. – 2005. – № 1-2. – С. 245-253.
30. **Пивоваров С.** Археологічні дослідження та реставраційні роботи в Хотинській фортеці // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2011. – Т. 1 (31). – С. 54-70.
31. **Пивоваров С., Калініченко В., Ільків М.** Чорнильніці-каламарі з матеріалів досліджень Хотинської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2018. – Вип. 27. – С. 398-401.
32. **Пивоваров С. В., Мисько Ю. В., Михайлина Л. П., Ільків М. В.** Дослідження Хотинської фортеці // Археологічні дослідження в Україні. 2011. – Київ, 2012. – С. 478.
33. **Скарби підземного Львова.** Каталог виставки археологічних знахідок із досліджень Рятівної археологічної служби у середмісті Львова. – Львів: РАС, 2011. – 134 с.
34. **Старенький І., Нечитайло П.** Комплекс османських знахідок з кольорового металу другої половини XVII ст. з розкопок 2016 року на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – 2017. – Вип. 6. – С. 207-213.
35. **Степаненко Н. О.** Нагрудні хрести Х-XX ст. Каталог (3 фондів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького). – Дніпро: ЛІРА, 2021. – 200 с.
36. **Тесленко Д. Л., Семеляк О. І.** Дослідження у центрі історичного Острога // Археологічні дослідження в Україні 2015. – Київ, 2016. – С. 170-171.
37. **Тимошук Б. О.** Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. – Вип. 22. – С. 29-39.
38. **Тимошук Б. О.** Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – Київ: Наук. думка, 1982. – 206 с.
39. **Ansorge J.** Die «Alte Apotheke» in Greifswald // Archäologie unter dem Straßenpflaster. 15 Jahre Stadtkernarchäologie in Mecklenburg-Vorpommern. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns. – Schwerin, 2005. – Bd. 39. – S. 455-458.

40. **Brinkmann B.** Zur Datierung von Mineralwasserflaschen aus Steinzeug // *Keramos*. – 1982. – Oktober. – H. 98. – S. 7-36.
 41. **Brinkmann B.** Der Mineralwasserversand in Steinzeugflaschen // *Der Mineralbrunnen. Fachzeitschrift der Deutschen Mineralbrunnenindustrie*. – 1984. – März. – Jg. 34, N 3. – S. 92-103.
 42. **Heege A.** Steinzeug in der Schweiz (14.-20. Jh.). – Bern: Archäologischer Dienst des Kantons, 2009. – 105 S.
 43. **Mordovin M., Hermann I., Reich S., Zay O.** Posztó Pápa Piacán. Vándorkiállítás 2016. Katalógus. – Veszprém – Pápa – Budapest, 2016. – 96 ol.
 44. **Nienhaus H.** Funde alter «Brunnenkrüge» als Zeugen der Geschichte // *Der Mineralbrunnen*. – 1986. – H. 6. – S. 98-126.
 45. **Wieland U.** Mineralwasserkrüge aus Selters // *Der Mineralbrunnen*. – 1980. – H. 10. – S. 286-292.
-

Микола ІЛЬКІВ

У ТІНІ ЧАСУ (доповнення до каталогу археологічних знахідок портативних сонячних годинників Нового часу)

Наприкінці Середньовіччя й упродовж Раннього Нового часу матеріальна культура населення Європи й українських земель зокрема зазнала вагомих якісних змін. Вони проявилися в появі та поширенні продукції книгодрукування, вогнепальної зброї, люльок і порцелянового посуду, кахляних печей і барокової архітектури, нових типів суден. Прояви цих та чимало інших досягнень, зокрема у вигляді археологічних й архітектурних старожитностей, все частіше використовують як цінне історичне джерело, а антикварний підхід у вивченні постсередньовічних артефактів поступово змінює тенденція контекстуального аналізу матеріальної культури, осмислення її складових з культурно-антропологічних позицій. Особливо це стосується хронометрично-навігаційних приладів того часу, з-поміж яких ключове місце займали портативні сонячні годинники різних типів. Ці престижні речі використовувалися під час торгово-комерційних операцій і військових кампаній, мандрівок і паломництва, в культовій та астрологічній практиці. Здобуті під час археологічних досліджень прилади, на відміну від виключно антикварних зібрань, дають можливість порушити значно більше питань щодо особливостей поширення та використання кишенькових сонячних годинників [5, с. 6, 14, 103].

Формування каталогу знахідок чи їх репрезентативної вибірки є одним із основних і первинних завдань в археологічних дослідженнях, без чого можливість використання більшості методів втрачає свою результативність або й взагалі стає неможливим. Через відносно нечисельну кількість знахідок портативних сонячних годинників та обмежений доступ до інформації довгий час подібна каталогізація чи узагальнення не проводилися або ж проводилися на локальному рівні. Так, скажімо, Віктор Данилевський подав опис і характеристики шести приладів XVII ст., виявлених у 1940-х роках біля східного узбережжя Таймирського п-ова [3]. Це була чимала концентрація сонячних годинників, оскільки навіть через чотири десятиліття з усієї європейської частини колишнього Радянського Союзу було відомо тільки про дві знахідки [6, с. 18, 50]. Вісім сонячних годинників з археологічних матеріалів на території Угорщини проаналізував Лайош Барта [9]. Понад десяток кишенькових сонячних годинників із затонулого судна XVII ст. біля о. Муртер (Хорватія) ввела до наукового обігу Весна Змайч [32]. Майк

З М І С Т

ПРИРОДА

ВАСИЛЮК Олексій

РУЙНУВАННЯ КАХОВСЬКОГО ВОДОСХОВИЩА: ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ ФАКТОРІВ ВПЛИВУ, ЗМІН У ДОВКІЛЛІ ТА ЇХ НАСЛІДКИ ДЛЯ БІОРІЗНОМАНІТТА	5
--	---

СМІРНОВ Назар

ПОПЕРЕДНІ МАТЕРІАЛИ ДО ОДОНАТОФАУНИ ОЗЕРА «БОЛОТО» (ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ)	26
---	----

ТОКАРЮК Алла, РОМАНЮК Оксана, ХАБАЙЛО Олександра

РОСЛИННИЙ ПОКРИВ ПАРКУ-ПАМ'ЯТКИ САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА МІСЦЕВОГО ЗНАЧЕННЯ «САДГІРСЬКИЙ» (м. Чернівці, вул. Івана Підкови, 11)	31
--	----

СМІРНОВ Назар

ЖАБА ПРУДКА (<i>RANA DALMATINA</i> ; AMPHIBIA, RANIDAE) – НОВИЙ ВИД У ФАУНИ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ «ВИЖНИЦЬКИЙ»	44
---	----

ПАРХОМЕНКО Віктор

БАБКИ (INSECTA: ODONATA) НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ «ДЕСНЯНСЬКО-СТАРОГУТСЬКИЙ» ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ (СЕРЕДИНО-БУДСЬКИЙ РАЙОН, СУМСЬКА ОБЛАСТЬ)	48
---	----

ЛІТВІНЕНКО Світлана, ВОЛУЦА Олена

МОХОПОДІБНІ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ «ХОТИНСЬКИЙ»	61
---	----

СМІРНОВ Назар

ВОГНЕТІЛКА-РУСАЛОНЬКА (<i>PYRRHOSOMA NYMPHULA</i>) НА БУКОВИНІ	66
--	----

ЧОРНЕЙ Ілля, ТОКАРЮК Алла, ВОЛУЦА Олена

РАРИТЕТНІ ВИДИ ВИЩИХ СПОРОВИХ РОСЛИН У ПРУТ-ДНІСТЕРСЬКОМУ МЕЖИРІЧЧІ	72
--	----

ПАРХОМЕНКО Віктор

ФАУНА ПІДВАЛІВ І БОМБОСХОВИЩ У МІСТАХ ПІВНІЧНОГО СХОДУ УКРАЇНИ	76
--	----

ТОКАРЮК Алла, ЧОРНЕЙ Ілля, ЯКУШЕНКО Дмитро, ВОЛУЦА Олена

ВИСОКОАКТИВНІ ВИДИ ІНВАЗІЙНИХ РОСЛИН У НАЦІОНАЛЬНОМУ ПРИРОДНОМУ ПАРКУ «ВИЖНИЦЬКИЙ»	98
---	----

ПАРХОМЕНКО Віктор

НІЧНІ ТВАРИНИ МІСТА СУМИ (УКРАЇНА)	126
------------------------------------	-----

СКІЛЬСЬКИЙ Ігор, МЕЛЕЩУК Людмила, БІЛІВСЬКА Вікторія, ВОЛУЦА Олена,

ЧУМАК Ірина, ТЕРМЕНА Ігор, РІДУШ Богдан, СКІЛЬСЬКА Софія

ЗНАХІДКИ ЗАНЕСЕНИХ ДО ЧЕРВОНОЇ КНИГИ УКРАЇНИ ЗЕМНОВОДНИХ (AMPHIBIA), ПЛАЗУНІВ (REPTILIA) І ССАВЦІВ (MAMMALIA) У ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ	137
---	-----

СКІЛЬСЬКИЙ Ігор, БУЧКО Володимир, БУНДЗЯК Петро, ЧУМАК Ірина, МЕЛЕЩУК Людмила ДО ВИВЧЕННЯ РАРИТЕТНОЇ ФАУНИ ХРЕБЕТНИХ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ

ОБЛАСТІ. Повідомлення 1	155
-------------------------	-----

ІСТОРІЯ

ПІДДУБНИЙ Ігор, ГРИЦАЙ Лідія

ПИТАННЯ БУКОВИНИ В ДІЯХ УРЯДУ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ КІНЦЯ 1918 – ПОЧАТКУ 1919 р. НА СТОРІНКАХ ЩОДЕННИКА МИРОНА КОРДУБИ	161
--	-----

РОТАР Оксана, ФЕДУРУК Андрій

АДМІНІСТРАТИВНА І ВОЄННА ПОЛІТИКА КНЯЗЯ ВОЛОДИСЛАВА ОПОЛЬСЬКОГО НА ТЕРИТОРІЇ «ЗЕМЛИ ШЕПИНСЬКОЇ» В 1374-1377 рр.	167
---	-----

МІНАЄВА Тетяна, МІНАЄВ Андрій

УКРАЇНЦІ В ТАБОРАХ ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВ ДЛЯ ВІЙСЬКОВИХ ПОЛОНЕНИХ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	176
--	-----

ГЛІБИЩУК Микола

ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ТА АГРАРНЕ ПИТАННЯ НА ШПАЛЬТАХ УКРАЇНОМОВНОЇ ЦЕРЕНІСТСЬКОЇ ГАЗЕТИ «ХЛІБОРОБСЬКА ПРАВДА» (ДРУГА ПОЛОВИНА 20-х рр. ХХ ст.)	185
--	-----

ПІДДУБНИЙ Ігор

ПОЛІТИЧНА КАР'ЄРА ЯНКУ КАВАЛЕРА ДЕ ФЛОНДОР	195
--	-----

ЧУЧКО Михайло

ПОХІД ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА КАЛГИ-СУЛТАНА КРИМ-ГІРЕЯ ДО МОЛДАВСЬКОЇ ЗЕМЛІ В 1650 р. І ЙОГО ВПЛИВ НА СИТУАЦІЮ В ПІВНІЧНИХ ВОЛОСТЯХ КРАЇНИ	212
---	-----

ТАНАЩИК Дмитро

КРАЙОВА БІБЛІОТЕКА БУКОВИНИ. ДО ПИТАННЯ ЗАСНУВАННЯ, ФІНАНСУВАННЯ ТА СТВОРЕННЯ КНИЖКОВИХ ФОНДІВ	227
---	-----

ЖАЛОБА Ігор, ПІДДУБНИЙ Ігор

ЖИТТЯ, НАУКОВА ТА ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІОНА ЯНКУ НІСТОРА	234
--	-----

КОВАЛЕЦЬ Тарас

ХОТИНСЬКА КАМПАНІЯ (1673 р.) У СВІТЛІ КОЗАЦЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ	260
--	-----

П'ЯТНИЧУК Тарас

ДЕЯКІ НЕОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ З ОРГАНІЗАЦІЇ УПРАВЛІНСЬКИХ СТРУКТУР НА БУКОВИНІ В 1917 РОЦІ	265
--	-----

КОРЖИК Віталій

ПІДЗЕМНІ ХОДИ ЧЕРНІВЦІВ	274
-------------------------------	-----

АРХЕОЛОГІЯ

ІЛЬКІВ Микола

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ В 2018-2021 РОКАХ	291
---	-----

ІЛЬКІВ Микола

- У ТІНІ ЧАСУ (доповнення до каталогу археологічних знахідок
портативних сонячних годинників Нового часу) 314

НАРОДОЗНАВСТВО**ПОПОВА Ася**

- ЖІНОЧІ СВЯТКОВІ СОРОЧКИ ЗАСТАВНІВЩИНИ:
КІНЕЦЬ XVIII – XX ст. (за матеріалами фондів Чернівецького
обласного краєзнавчого музею) 323

УНГУРЯН Марія

- ЛІКУВАЛЬНА МАГІЯ ДЛЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПОТОМСТВА
В БУКОВИНСЬКІЙ РОДИНІ 340

ЛІТЕРАТУРА ТА МИСТЕЦТВО**КОВАЛЕЦЬ Лідія**

- ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА ТА ЄВГЕНІЯ ЯРОШИНСЬКА У ПРОСТОРІ
СВОЇХ ЕПІСТОЛЯРНИХ ДІАЛОГІВ 347

ІЛЬКІВ Марія

- ТВОРЧИЙ ДОРОБОК ОЛЕГА ЛЮБКІВСЬКОГО В КОЛЕКЦІЇ
ЧЕРНІВЕЦЬКОГО ОБЛАСНОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ 351

ЗАЙЦЬ Вероніка

- МОВНА КАРТИНА СВІТУ ГУЦУЛА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XIX СТОЛІТТЯ (ЗА ХУДОЖНЬОЮ ТА ЕПІСТОЛЯРНОЮ СПАДЩИНОЮ
ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА) 353

ДРАГОМИРЕЦЬКА Оксана

- КТІТОРСЬКИЙ ПОРТРЕТ МИХАЙЛА КАЗИМИРА ПАЦА:
З ІКОНОГРАФІЇ ХОТИНСЬКОЇ БИТВИ 1673 р. 357

МУЗЕЙНА СПРАВА**ІЛЬКІВ Марія**

- ВІДОБРАЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИМВОЛІКИ УКРАЇНИ У ТВОРАХ
ВИСТАВКИ «КОЛЬОРИ МОЄЇ КРАЇНИ» (Чернівецький обласний
художній музей, серпень 2023 р.) 361

АКАТРІНІ Володимир, АКАТРІНІ Михайло

- КОСТЯНТИН І ЄВСЕВІЙ МАНДИЧЕВСЬКІ ТА ЇХНІЙ ВНЕСОК
У РОЗВИТОК БУКОВИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ 366

АНДРОНИЧУК Валентина

- ПРО НОВІ ФОРМИ РОБОТИ В МУЗЕЙНІЙ СПРАВІ
(НА ПРИКЛАДІ ІНТЕРАКТИВНОЇ ЕКСКУРСІЇ ДЛЯ ДІТЕЙ) 370

ПЕРСОНАЛІЇ

ПАРХОМЕНКО Віктор

- ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ НАУКОВЦЯ: СТАНОВЛЕННЯ СВІТОГЛЯДУ
ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ДОСВІДУ ВІКТОРА ГРИГОРОВИЧА АВЕРІНА (1885-1955) 373

ВОЗНЮК Володимир

- РОДИНА КОБИЛЯНСЬКИХ. СУЧАСНІ АКЦЕНТИ 390

ПОНЮК Наталія

- БУКОВИНСЬКА ВІТЬ МИКОЛИ СУХОВЕРСЬКОГО 412

КОЛОДІЙ Леся

- «ВІД ПРАГНЕННЯ ДОБРА І ЧИСТОТИ...» 418

ПЕЛЕХ Оксана

- ТАРАС ШЕВЧЕНКО В МОНУМЕНТАЛЬНОМУ МИСТЕЦТВІ УКРАЇНЦІВ ДІАСПОРИ 424

КОРОТКІ ПОВІДОМЛЕННЯ

ТОМЕНЧУК Богдан, ІЛЬКІВ Микола

- ЕТНОАРХЕОЛОГІЯ «ВЕЛИКИХ ГОРОДИЩ-СХОВИЩ»
ПОКУТСЬКО-БУКОВИНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ 435

БРОДСЬКА Ростислава

- ЗНАЧЕННЯ ОСТАПА ЛУЦЬКОГО В ЖИТТІ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ 437

СМІРНОВ Назар

- ЗУСТРІЧ КУЛИКА-СОРОКИ (*HAEMATOPUS OSTRALEGUS*) НА БУКОВИНІ 439

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

КРАВЧУК Оксана

- Огляд: At home or abroad? Chişinău, Černivci, L'viv and Wrocław:
Living with Historical Changes and National Identities. Bo Larsson (ed.).
Lund: Universus Academic Press, 2020. 560 p. 441

ПІДДУБНИЙ Ігор

- Огляд: Narcis Dorin Ion. Carol al II-lea al României: un rege controversat.
In 5 vol. Oneşti: Magic Print, 2020 445

ПІДДУБНИЙ Ігор

- Огляд: Puică G., Melnychuk L. (coord.) Interferenţe lingvistice şi culturale la Cernăuţi
şi în lume. Eminescu în limbile lumii (traduceri, receptare critică şi academică).
Suceava: Editura Universităţii «Ştefan cel Mare», 2021. 225 p. 454

ПЛЮЩИК Оксана

- «Пам'яткою днів минувших, джерелом розради у життя негодах,
зорею на будучність далеку нехай буде оця Ваша книга...»
(рецензія на видання: «Я роджена на Буковині...»: альбом з комент. / Наук. ред.
І. Т. Яворська. – Чернівці: Друк Арт, 2023. – 132 с.; іл.) 457

ХРОНІКА

ДРАГОМИРЕЦЬКА Оксана	
У пошанівок великого Кобзаря	461
ДРАГОМИРЕЦЬКА Оксана	
Праці К. А. Ромшторфера серед раритетів бібліотеки Чернівецького обласного краєзнавчого музею	462
ДРАГОМИРЕЦЬКА Оксана	
Миколі Лисенку присвячується	464
ДРАГОМИРЕЦЬКА Оксана	
«Заслужений перед усією Україною»	465
ДРАГОМИРЕЦЬКА Оксана	
Шедевр європейської архітектури в Чернівцях	468
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	471

Наукове видання

**Щорічник
Чернівецького обласного краєзнавчого музею**

Випуск 9 (2024)

Редактор І. В. Скільський
Технічний редактор І. В. Скільський
Дизайн обкладинки А. В. Федорука, О. П. Колеснікової
Підготовка до друку А. В. Добрянського

Підписано до друку 31.05.2024. Формат 70×100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Arial Narrow. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 38,70. Тираж 130 прим. Зам. 240813.

Видавець ТОВ «Друк Арт»
58018 Чернівці, вул. Маловокзальна, 2Д, т. 585-432
Ліцензія про державну реєстрацію ДК № 2741 від 15.01.2007 р.
Виготовлювач ФОП Варвус В. В.

